

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Jiří Pšurný

Maltské chrámy. Architektura a vývoj.

Maltese Temples. Architecture and evolution.

Klasická archeologie

Vedoucí bakalářské práce: PhDr. Jiří Musil, PhD.

Konzultant: Prof. PhDr. Jan Bouzek, Dr.Sc.

Studijní program: Historické vědy, Klasická archeologie

Praha 2008

Prohlašuji,

že jsem svou bakalářskou práci napsal samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů.

V Praze dne

Obsah

Abstrakt	5
Úvod	6
1. Počátek osídlení Malty	8
1.1 Għar Dalam.....	8
1.2 Grey Skorba.....	9
1.3 Red Skorba.....	10
1.4 Żebbuġ.....	11
2. Chrámové období	13
2.1 Struktura chrámů.....	13
2.2 Budování chrámů.....	15
2.2.1 Materiály.....	15
2.2.1.1 Globigerin.....	15
2.2.1.2 Corallin.....	15
2.2.2 Výběr místa.....	16
2.2.3 Stavba chrámu.....	16
2.3 Dekorace chrámů.....	18
2.4 Sochy.....	19
2.5 Rituály.....	20
2.6 Orientace chrámů.....	22
2.6.1 Jižní chrám Mnajdra.....	24
3. Katalog chrámů	25
3.1 Ġgantija.....	25
3.1.1 Jižní chrám.....	25
3.1.2 Severní chrám.....	26
3.2 Haġar Qim.....	26
3.3 Kordin.....	28
3.3.1 Kordin I.....	29
3.3.2 Kordin II.....	29

3.3.3 Kordin III.....	29
3.4 Mnajdra.....	30
3.4.1 Malý chrám.....	31
3.4.2 Nižší chrám.....	31
3.4.3 Střední chrám.....	32
3.5 Skorba.....	32
3.5.1 Západní chrám.....	33
3.5.2 Východní chrám.....	33
3.6 Ta'Ħaġrat.....	34
3.7 Tarxien.....	34
3.7.1 Jižní chrám.....	35
3.7.2 Centrální chrám.....	36
3.7.3 Východní chrám I.....	37
3.7.4 Východní chrám II.....	38
4. Katalog Hypogeí.....	39
4.1 Ħal Saflieni.....	39
4.1.1 Horní úroveň.....	40
4.1.2 Střední úroveň.....	40
4.1.3 Spodní úroveň.....	41
4.1.4 Osvětlení.....	42
4.2 Xagħra Circle.....	42
Závěr.....	44
Seznam použité literatury.....	46
Obrazová příloha.....	47

Abstrakt

Tato práce se zabývá chalkolitickými chrámovými stavbami na Maltě. Zkoumá jejich strukturu, architekturu, dispozici a materiály, z kterých byly postaveny. Pohlíží také na první osídlení Malty. Dále se zabývá dekorací chrámů a to reliéfní, malovanou i sochařskou. Zabývá se také rituály, které se zde odehrávaly, stejně tak spojení polohy chrámů s pohybem nebeských těles. Následuje katalog, ve kterém jsou popsány hlavní chrámy a hypogea, tedy zahloubené prostory, která se na území Malty nacházejí.

Abstract

This thesis discuss the chalcolithic temple structures in Malta. It focuses on their structure, architecture, disposition and materials which were used to build them. It is interested in the first settlements in Malta. It considers decoration of the temples – reliefs, paintings and statues. It discuss rituals, which were performed here and connection between the orientation of the temples and motion of the space bodies. There is catalog of the main temples in Malta and there is catalog of the hypogeums as well.

Úvod

Dlouhou dobu se myslelo, že Maltské chrámy jsou mladší a jsou postavené podle vzorů dávných civilizací z Minojské Kréty a Mykénského Řecka. S příchodem radiokarbonové metody spolu se studiem letokruhů stromů se však zjistilo, že stavby jsou mnohem starší. Chrámy tak sebraly prvenství Egyptským pyramidám, jakožto nejstarším stavbám světa. Svou architekturou vzbuzují podobenství s kamenným kruhem ve Stonehenge, jsou ovšem o téměř 1500 let starší.

Historie Malty je až neuvěřitelně bohatá. První osídlení zde bylo v Neolitu (5000 – 4100 př. Kr.), po něm následovalo tzv. Chrámové období (4100 – 2500 př. Kr.). Dále pokračuje Dobou bronzovou (2400 – 700 př. Kr.). Okolo roku 700 př. Kr. na Maltě zakládají svou obchodní stanici Féniciáné. Roku 218 př. Kr. ji obsazují Římané. Okolo roku 60 n.l. zde údajně ztroskotal Sv. Pavel a je po něm pojmenováno mnoho míst na Maltě. Po rozdělení Římské říše připadla Malta Východořímské říši.

Roku 870 n.l. zabrali Maltu sicilští Arabové. Normanský hrabě Roger I. využil sicilských sporů mezi Araby a zmocnil se roku 1090 Malty jako strategického ostrova. Během křížových výprav byla roku 1283 ovládnuta Aragonci. Následuje doba Rytířů řádu Sv. Jana, kteří zde sídlí od roku 1530. Tito rytíři měli svou základnu na řeckém ostrově Rhodos. V té době ale ve Středomoří vládl sultán osmanských Turků-Suliman Nádherný. Ten roku 1522–1523 Rhodos napadl a rytíře velkoryse nepobil, ale vyhnal. Římský císař Karel V. tomuto řádu rytířů pak nabídl Maltu jako novou základnu. Došlo k výstavbě hlavního města Valletty a výstavbě tzv. Velkého přístavu. Roku 1565 Maltu oblehli Turci. Rytíři však i přes velké ztráty zvítězili, také díky pomoci Sicílie.

Roku 1789 připlul na Maltu Napoleon Bonaparte a pod záminkou, že potřebuje doplnit zásoby, byl vpuštěn s loděmi do přístavu. Hned na to se na své hostitele obrátil útokem a nařídil rytířům opustit ostrov. Ti už neměli sílu dále bojovat a bez odporu Maltu opustili. Po válkách mezi Francií a Británií připadla Malta Britům. Po otevření Suezského průplavu roku 1869 se zvýšil

počet lodí ve Středozeří a Velký přístav se stal jedním z nejdůležitějších přístavů v této oblasti.

Během první světové války se Malta bojů nezúčastnila. Během druhé světové války se ostrovy staly důležitým strategickým bodem Spojenců. Proto byla Malta během roku 1940 a 1941 těžce bombardována. Pak ale přišla pomoc z Británie a Malta byl zachráněna. Za statečnost a odvahu byl Maltě udělen Svatojiřský kříž jako nejvyšší britské vyznamenání za občanskou statečnost. Dnes tento kříž můžeme vidět na státní vlajce Malty. 21. září roku 1964 se pak Malta stala nezávislým státem.

Měl jsem možnost navštívit Maltské ostrovy a jejich památky. Maltské ostrovy se skládají ze tří hlavních ostrovů – Malta, Gozo a Comino a několika menších. Malta oproti Gozu působí přeplněně, ale nachází se na ní více památek. Běžnému návštěvníkovi padnou do oka křivolaké uličky, malované lodě a majestátné kostely, které spíše připomínají katedrály. Vše je postaveno z místního žlutého vápence, který je měkký a dobře opracovatelný. Byl použit také na stavbu starověkých chrámů. Malta je krásná země. Nejen bohatostí své historie a malebností své kultury, ale také svou exotičností. Malta je jakýsi přechod mezi Evropou a Afrikou a to jí dává její jedinečnost.

1. Počátek osídlení Malty

Nejranější lidské osídlení Malty spadá do neolitického období, do doby okolo roku 5200 př. Kr. (Renfrew 2004). To bylo dokázáno radiokarbonovou metodou, vzorek byl použit z nálezů u kamenné zdi z oblasti Skorba. To také dokazuje, že se jednalo o rozvinutou zemědělskou společnost. Tato společnost připlula na lodích pravděpodobně ze Sicílie (Trump 2002). První známky plavby po Středozemním moři pocházejí z roku okolo 8000 př. Kr. V jeskyni Franchthi na jihovýchodním cípu Peloponésu byly nalezeny kusy obsidiánu, který se na řecké pevnině nevyskytuje, tudíž musel být dovezen z ostrova Mělu, který je vzdálen 60km. Plavba po moři mezi Maltou a Sicílií byla tedy v té době možná.

Neolitické osídlení se dělí na čtyři hlavní fáze - Għar Dalam, Grey Skorba, Red Skorba a Żebbuġ. Renfrew uvádí fázi Żebbuġ již v chrámovém období (Renfrew 2004).

1.1 Għar Dalam (5200 – 4500 př. Kr.)

Għar Dalam je vápencová jeskyně na jihovýchodě ostrova. Je zde několik vrstev, ve kterých byly učiněny pozoruhodné nálezy.

První, nejspodnější vrstva, obsahuje zvířecí kosti nahromaděné v období Pleistocénu. Jsou zde nálezy kostí místní fauny, která se liší od všech ostatních zvířat. Byly zde nalezeny pozůstatky trpasličího slona, také trpasličího hrocha. Naopak zde byly nalezeny kosti labutí obřích rozměrů (Trump 2002). Předchůdci těchto zvířat se na ostrov dostali, když moře ustoupilo. Když však vodní hladina stoupla, zůstaly zde uvězněny a přizpůsobily se krajině.

V druhé vrstvě všechna tato zvířata zmizela a byla nahrazena populací jelena červeného – *Cervus elaphus*. Datuje se do období Holocénu, tedy asi 8000 př. Kr. Byly zde nalezeny pozůstatky neandrtálců. Sir Arthur Keith se domnívá, že to byli lidé, kteří vyhladili původní faunu (Evans 1971).

Třetí vrstva je z raného Neolitu. Bylo zde nalezeno několik keramických střepů, které profesor John D. Evans z Archeologického ústavu v Londýně identifikoval jako Impressed Ware (Obr. 1), podobné tomu, jež bylo nalezeno na Sicilském pobřeží. Nejblíže je podobná kultuře Stentinello, která byla nalezena v jihovýchodní Sicílii, 8 kilometrů na sever od Syrakús (Evans 1971).

Zboží je tenkostěnné, leštěné a barva obvykle přechází od šedé do černé. Střepy jsou zdobeny řadou obtisků, ukazujících vnější příbuznost. Ty jsou okolo okraje nebo ve spodní části krčku. Dále jsou zde ryté motivy. Rýhy byly původně vyplněny bílou barvou. Kruhové misky a hrnky s krčky jsou běžné. Ploché misky jsou vzácné. Ouška se různila. Byla děrovaná, řemínková, vertikální a horizontální tunelovitá ucha. Je známo také několik uch v podobě zvířecích hlav. Tlustostěnná keramika je zdobena více chaoticky, objevují se i otisky prstů. Má větší škálu barev, tvary se těžce určují, neboť se nám dochovaly jen malé kousky střepů.

Tato keramika je nalézána také v západním středomoří, od Španělska po Dalmácii. Těto keramiky však bylo nalezeno jen málo kusů a v depositu bylo i mnoho kusů z pozdější doby. Tato keramika se objevila ještě na ostrově Gozo na lokalitách Ġħajn Abdul a Ta' Kuljat (Trump 2002).

Bohatý deposit v Ġħar Dalamu, který byl nalezen u kamenné zdi, nám dává důkaz o architektuře, ekonomice a keramice prvních osadníků Malty. Kultura se začíná vyvíjet jiným způsobem než na Sicílii a původní Impressed Ware se zde proměnil v lokální verzi keramiky, takzvané Grey Skorba.

1.2 Grey Skorba (4500 – 4400 př. Kr.)

V oblasti Skorba bylo osídlení již v době Ġħar Dalamu. Z této doby pochází 11 metrů dlouhá zeď. Účel budovy, ke které patřila, nám zůstává utajen. Bylo zde nalezeno několik chatrčí, které však byly zničeny, když zde byl stavěn chrám Skorba.

Jedna se poměrně zachovala na východ od chrámového komplexu. Měla dvě místnosti. Podlaha byla z velkých kamenů a mezery byly vyplněny šedou hlínou. Budova neměla žádný vchod nebo hlavní místnost. Byly zde také nalezeny hliněné figurky, což by mohlo ukazovat na formu jakési svatyně. Mohla to být předchůdkyně pozdějších chrámů.

Keramika typu Grey Skorba má šedý leštěný povrch, téměř bez dekorace. Nejběžnější tvary jsou kruhové naběračky, otevřené misky s esovitě prohnutými krky. Nejběžnější úchyt je horizontální ouško. Je buď propíchané, neperforované nebo s dílkou naznačující perforaci. Objevují se i ouška typu Għar Dalam, jsou však více roztažená. Hrubá keramika pokračuje z Għar Dalamu, nyní má však slabě leštěný narůžovělý povrch.

Grey Skorba se dále vyvíjí v Red Skorba keramiku. Zde se objevuje červený povlak.

1.3 Red Skorba (4400 – 4100 př. Kr.)

Tuto keramiku jde od ostatních snadno rozeznat díky svému červenému povlaku. Objevují se kýlovité misky s téměř rovným okrajem, který se sklání dovnitř nebo ven. Tyto poháry mají ploché dno nebo stojí na vysoké nožce. Objevují se také kulovité hrnky, některé s vyčnívajícím krčkem (Obr. 2). Ucha jsou vertikálně tunelovitá nebo žebrovitá.

Nejtypičtější pro tuto dobu jsou naběračky s širokou ručkou. Ta má hluboký zářez ve tvaru písmene V (Obr. 3). Je to konečná fáze vývoje, který začal v Għar Dalamu.

Výzdoba je strohá, a ne příliš častá. Je tvořena hluboce řezanými rýhami ve tvaru písmene C, kombinovaná se srpkem měsíce, rýhám v podobě písmene S, smyčkám a v jednom případě i spirále.

1.4 Žebbuġ (4100 – 3800 př. Kr.)

V lokalitě Xagħra Circle byla roku 1988 nalezena vytesávaná hrobka. Jedná se o nejranější do skály tesanou hrobku na ostrově.

Do hrobky se vchází 70 centimetrů širokou šachtou. Hrobka má dvě kruhové místnosti, jejichž vchody byly uzavřeny kamennými deskami. Nalezené ostatky dokazují, že zde bylo pohřbeno 65 osob. 54 dospělých a 11 dětí. Podle ohledání byli všichni výjimečně zdraví na tehdejší dobu (Trump 2002).

Rozměry místnosti byl 2,6 metrů délky na 1,4 metru výšky. Nebylo by tedy možné sem naskládat 65 těl. Tělo zesnulého bylo umístěno do hrobky. Kosti předešlých byly smeteny na stranu nebo zcela vyňaty. Podobné je to s keramikou. Jen dva pohárky byly dochovány intaktní. Na 60 jich bylo rozbitých.

Nálezy ukazují, že zde bylo mnoho červeného okru, který se v mnoha jiných kulturách používal jako symbol krve a života.

Keramika typu Žebbuġ má tvarově a dekoračně málo společného s keramikou Red Skorba, avšak vykazuje velkou podobu s Dobou bronzovou v jihovýchodní Sicílii. Je podobná stylům San Cono, Piano Notaro a Grotta Zubbia. Problém nastává v určení, jak moc si jsou tyto podoby blízké.

Keramika není tak dobře vypálená, barva je více do hněda. Objevuje se nová tenčí žlutá keramika. Až na malé pohárky, všechny nádoby mají nožku. Objevuje se velká variace hrnků. Mají zřetelné plece, vypouklý krček a převrácený okraj. Objevují se vejcovité hrnky a hluboké misky.

Hrnky mají dva úchyty a čtyři malá propíchnutá ouška umístěná na krčku. Vertikální ucha se objevují spíše na pohárovitých nádobách. Občas také mívají dřílčky naznačující jejich dutost.

Dekorace je rytá ještě před vypálením. Rýhy byly občas vyplněny bílou barvou. Linky jsou neuspořádané, typická je dvojité horizontální okolo spodní části krčku. Nádoby jsou vertikálně rozděleny na čtyři části. Vzniklé

panely pak obsahují oblouky a linie ve tvaru písmene V. Tento dekor křížují další linie. Některé mohou být i vlnovité, na obou koncích zakončené řadou čárek. Celý dekor je mnohem zdobnější než předchozí Red Skorba.

Žlutá keramika byla nalezena spíše v sídlištních lokalitách, jen výjimečně v hrobkách. Má žlutý nebo krémový povlak zdobený liniemi z červené barvy. Je tenčí než běžná keramika.

Objevuje se dále hrubá šedá keramika. Zde byly nalezeny kuželovité misky s dekorací uvnitř i vně. Objevují se trojúhelníky, cikcaky a čárkované linie.

Na keramice typu Žebbuġ je možno nalézt rýhy, které mohou připomínat člověka. Nevíme, zda šlo o skutečný pokus o vyjádření lidské postavy nebo je to jen náhoda (Obr. 4). Postavy jsou velmi schematické (Trump 2002).

V době Žebbuġ se objevují první do skály tesané hrobky, ukazující nový způsob pohřebního ritu. Zdali však doba Žebbuġ reprezentuje novou vlnu kolonistů na ostrov, zůstává otázkou. Avšak po té následuje 1500 let kontinuálního vývoje. Malta má svůj rozvoj keramiky i architektury, bez nějakých vnějších vlivů.

2. Chrámové období

2.1 Struktura chrámů

Maltské chrámy jsou nejen unikátní svou architekturou, ale především tím, že se jedná o nejstarší kamenné stavby na světě. Egyptské pyramidy byly dlouhou dobu považovány za nejstarší, avšak jejich stavba se datuje o téměř jedno milénium později.

Typický Maltský chrám se skládá z několika prvků (Obr. 5). Vstupuje se do něj skrze oválný prostor. Na tomto nádvoří je fasáda chrámu (Obr. 6), která bývá orientována na východ nebo jihovýchod a je poskládaná z řady velkých kamenů. Okrajové kameny jsou vyšší než všechny ostatní. První řada kamenů je tvořena ortostaty, výše je pak tvořena menšími kameny, a to nepravidelnými či pravidelnými. Za okrajovými kameny může zeď z ortostatů pokračovat. Boční a zadní zdi chrámů jsou vybudovány rovněž z ortostatů, často mnohem větších než ty na přední fasádě. Na nich je pak řada horizontálních kamenů.

Uprostřed fasády se nachází vstup. Je tvořen dvěma naproti sobě stojícími ortostaty. Přes ně je položena překladová deska. Takový vstup se nazývá „trilithon“ (Obr. 7), což znamená tři kameny. Trilithonový vstup byl obvykle z globigerinu, ten se musel také dost často přivázat. Podlaha trilithonu je vydlážděna kamenem.

Za trilithonem je nádvoří, které je také vydlážděno. Zde se občas používá i *torba* – je to omítce podobný materiál, který se vyráběl z rozdrceného globigerinu a byl nanesen na štěrkové podloží (Obr. 8). Pak byl opakovaně namáčen a udusáván, což vedlo k jeho ztvrdnutí. Po té mohl být vyleštěn. Může být zaměněn za matečnou horninu. Podobný materiál byl používán na zdi. Zde jej však nebylo možno udusávat.

Účel nádvoří za trilithonem není zcela znám. Může být plně otevřen do vnitřních místností nebo, zejména však později, byl oddělen zdí. Tento prostor byl zastřešen.

Z nádvoří vystupují dva oválné prostory, podobné apsidám. Jedna místnost je vpravo druhá vlevo. Můžou být i uzavřené a každá může mít svůj vlastní trilithon. Tyto místnosti byly postaveny nezávisle na vnější obvodové zdi. Prostor mezi dvěma zdmi byl vyplněn zeminou a sutí, často obsahující úlomky střepů, což je cenný zdroj datování stavby chrámu. Apsidy byly skoro vždy vydlážděny torbou.

Chrámy se dělí na několik druhů podle apsid. Můžou být tři, čtyř, pěti nebo šesti apsidovité. V případě, že je chrám tříapsidovitý, apsidy vystupují přímo z centrálního dvora. Tvoří tak jakýsi trojlístek. Existuje teorie, podle které je půdorys odvozen od „tlusté dámy“, tedy „Bohyně plodnosti“ nebo „Matky Země“. Pravděpodobnější je však teorie vývoje z troj apsidovitého k sedmi apsidovitému chrámu (Renfrew 2004, 348-349).

V případě většího komplexu pokračuje chodba v ose chrámu a za centrálním dvorem jsou další trilithonové dveře, za kterými se nachází další nádvoří, odkud vystupují další dvě, popřípadě tři apsidy. V některých případech, v chrámu Tarxien a Kordin II, chodba dále pokračuje do dalšího dvora a zde jsou další dvě apsidy.

U několika chrámů z apsid vycházejí další vedlejší místnosti. Vchod do nich pak je skrze okénko v kamenné desce, která je umístěna v trilithonu.

Velikosti chrámů jsou různé. Z 30 známých je nejmenší Východní chrám Mnajdra, který je dlouhý 6,5 metrů a nejdelší je Tarxien, který je dlouhý 23 metrů. Na jednom místě často bývá více chrámů, dva až tři bývají spojeny.

Chrámy, které byly postaveny z opracovaného globigerina, nepotřebovaly další úpravy. Zatímco chrámy z vápence byly omítnuté. Výsledný vzhled chrámů je pak velmi podobný. Střecha měla pravděpodobně podobu nepravé klenby.

Většina chrámů, pravděpodobně všechny, měly uvnitř oltář. Mnoho z nich má tvar pravidelného bloku kamene (Obr. 9). Jsou často zdobené doličkováním nebo reliéfem. Oltáře můžou mít také podobu malého trilithonu (Obr. 10). Další skupinou je tácu podobná, jeden metr vysoká

deska, která vyrůstá z širší báze. Jiný typ má tvar plytké misky a sloupek, který je prořezávaný tak, aby napodobil dva trilithony stojící u sebe. Je zdobený dolíčkovaním. Jsou zde vyřezány květináče, z kterých raší stromy. Podstava je jen o něco širší než sloupek.

2.2 Budování chrámů

2.2.1 Materiály

Maltské chrámy byly postaveny ze dvou hlavních materiálů. Rozšířenějšího globigerinu, který pokrývá 65,5 % povrchu Malty a tvrdšího corallinu, jenž tvoří dvě vrstvy, tzv. horní corallin a dolní corallin (Přikryl 2007).

2.2.1.1 Globigerin

Nejpoužívanějším stavebním materiálem na Maltě je globigerin. Jeho geologická vrstva je tlustá 20 – 200m. Má světle žlutou barvu, po zvětrání medovou. Je hojně využíván dnes, nejinak tomu bylo i v jiných historických obdobích. Jsou z něj postaveny fortifikace, kostely, paláce i obytné domy. Je měkký a je ceněn pro svou snadnou opracovatelnost. Nevýhodou je pak rychlé zvětrávání, hlavně pod vlivem slaneého větru. Patrně kvůli dobré opracovatelnosti a také všeobecné přístupnosti k tomuto materiálu si jej zvolili také stavitelé chrámů.

2.2.1.2 Corallin

Corallinský vápenec je opakem globigerinu. Je tvrdý, někdy až extrémně tvrdý. Je rezistentní vůči zvětrávání. Když je čerstvě odlomen, má jasnou bílou barvu. Po zvětrání se mění v šedou. Na rozdíl od globigerinu si dokáže udržet ostrou hranu. Proto byl používán na řezné nástroje.

2.2.2 Výběr místa

Stavba probíhala v řadě kroků. Většina chrámů byla postavena na rovině nebo v jen mírném kopci, tudíž úprava terénu nebyla vážným problémem. Výběr místa pro chrám patrně nezáležel na tom, zdali v onom prostoru byl globigerin nebo corallin. Chrámy nebyly často stavěny na vyvýšených oblastech a většinou se nalézaly poblíž úrodných planin (Renfrew 2004).

Lámání kamene byl závažný problém, avšak nikoli ještě přespříliš těžký. Na mnoha částech ostrovů je vápenec přirozeně rozlámán a před 5000 lety byly bloky kamene daleko přístupnější, než je tomu dnes. Bylo zapotřebí pouze dobrušování. Pro vnitřní části jako byly oltář nebo trilithonový vchod, kde zvětrávání nebyl problém a bylo zapotřebí preciznějšího vyhotovení, byl použit právě globigerin. Proto, když se na daném místě nevyskytoval, musel být dovezen. Dobrým příkladem toho je chrám Ġgantija. Zdroj globigerinu se nacházel asi kilometr z kopce na západ od chrámu. Můžeme také vyloučit, že by bylo použito nějakého kolového vozidla, neboť, žádné by v té době neuneslo takovou váhu.

2.2.3 Stavba chrámu

Po té co byla připraveno podloží pro chrám, byly umístěny ortostaty, které měly tvořit trilithon. Ty byly vztyčeny pravděpodobně za pomoci hliněné rampy nebo klatek. Trilithon měl sloužit jako podpora pro apsidy. Po jeho ustavení začali pokládat první prstence vertikálně posazených kamenů, které tvořily apsidy. Na tento prstenec byly horizontálně naskládány kameny, což mělo podpořit jejich stabilitu. Po té byly vystavěny vnější zdi. Ty se skládaly z obdélných kamenů, které byly střídavě prokládány kratšími, jež zasahovaly částečně dovnitř chrámu. Prostor mezi vnější zdí a apsidou byl vyplněn sutí (Obr. 11).

Pro umístění bloků do správné pozice bylo nejspíše použito dřevěných klatek, avšak spolehlivý důkaz o tom nemáme. Na mnoha místech byly dělány pokusy, které dokázaly, že nejlepší způsob je postavení rampy z hlíny

a šterku. Po té konec kamenného bloku z ní vyklonit a pomocí lan a klatek umístit do správné pozice. Na to byla zapotřebí velká pracovní síla. Zvedání překladů mohlo být uděláno podobným způsobem. Zemina byla vynášena dělníky v koších. Když byl jeden blok postaven, rampa mohla být rozebrána a přesunuta k vztyčení dalšího kamene. Teprve až byly všechny kameny ve své pozici, bylo místo uklizeno. Po té byly omítnuty zdi a ozdobeny oltáře. V Tarxienu byly pod kameny nalezeny globigerinové koule (Obr. 12). Ty byly pravděpodobně použity pro manévrování kamenů. Nevíme, v které fázi stavby byla vybudována konkávní fasáda.

Zdá se, že některé chrámy byly stavěny náhle, bez většího plánování, jedná se spíše o první chrámy. Pozdější byly pečlivěji plánovány. Nevíme, jestli existovaly nějaké plány. Dochovaly se terakotové modely chrámů (Obr 13). Musel však být nějaký architekt, který stavbu naplánoval a posléze na ni dohlížel.

Nevíme přesně, kolik lidí pracovalo na chrámu a jak dlouho se chrám stavěl. Na vyzdvžení jednoho ortostatu badatelé odhadují, že bylo potřeba asi 50 mužů. Všichni také nemohli pracovat po celý rok.

Doktor Daniel Clark z univerzity v Bristolu prováděl výzkum, v němž chtěl určit, jestli by budování chrámu mohlo mít negativní dopad na společnost té doby. Odhadovaná populace ostrovů byla okolo 10 000 lidí. Z jeho výzkumu vyplývá, že stavba chrámu určitý dopad na společnost měla, ale nemohla způsobit její rozvrat. Motivací byla pro lidi náboženská víra (Trump 2002).

Další otázkou je, odkud se vzala podoba chrámů? Profesor Evans zjistil, že chrámy mohou být seřazeny do vývojové sekvence. Nepravidelné chrámy jako chrám Mgarr nebo Kordin III by stály na počátku, následované chrámy s trojlístým půdorysem, přes čtyř a pěti apsidovité chrámy až po šesti apsidovité (Evans 1971).

Tři nové vnitřní apsidy, které vznikly po rozšíření trojlístého chrámu, poskytovaly dostatek místa, proto došlo k redukci centrální apsidy v niku. Dost velkou na to, aby se do ní vešel oltář. Takové chrámy se pak nazývají čtyř apsidovité s nikou.

Evans poukázal na to, že je jistá podobnost mezi chrámy a skalními hrobkami, především hrobkou 5 v lokalitě Xemxija. To ho přivedlo na myšlenku, že první chrámy byly hrobky postavené na povrchu země, místo toho, aby byly vytesány do skály. Tato hrobka však měla sloužit rituálním účelům, nikoli pohřbům. I když to nelze dokázat, není to nesmyslné (Evans 1971). V lokalitě Skorba byla budova, která s největší pravděpodobností sloužila jako svatyně. Také hypogeum v Hal Saflieni a Xaghra Circle dokazují, že byl úzký vztah mezi svatyní a hrobkou.

Jiní badatelé se domnívají, že chrámy byly postaveny ve tvaru „tlusté dámy“, což byla pro místní obyvatele bohyně. Tato teorie je však bez důkazu, a ne všechny chrámy mají stejný tvar. Z lokality Haġar Qim se dochoval terakotový model chrámu. Mezi tímto modelem a soškami tlustých dam je stylistická podobnost.

Zajímavým rysem je ten, že se chrámy shlukují. 24 chrámových jednotek je rozmístěno na 14 lokalitách. Jsou lokality s jedním chrámem, ale mnoho párových chrámů, několik trojic a jedna lokalita se čtyřmi chrámy, tedy Tarxien. Stavby byly stavěny po sobě. Prokázáno to je jak z fyzického vztahu chrámů, tak ze střepů, které v nich byly nalezeny. Podle nálezů to také vypadá, že všechny chrámy byly plně využívány (Obr. 14).

Na lokalitách Haġar Qim, Ta' Haġrat, Mnajdra, Skorba, Buġibba a Tal-Qadi je více chrámů. Colin Renfrew poukazuje na to, že tyto chrámy mohly využívat jednotlivé oddělené komunity, avšak sdílely společnou kulturu a náboženství (Renfrew 2004).

2.3 Dekorace

Některé chrámy byly omítnuté, jiné natřené okrem. V některých případech jako například v Hal Saflieni se jednalo o nástěnné malby ve formě bílo černého šachovnicového vzoru. Také je zde k vidění velký vlys červených spirál. Oltáře byly často také zdobeny.

Nejranější zdobný motiv je doličkování z širokých jamek v chrámu Ġgantija. Pokrývala celý povrch kamenného bloku. Doličkování bylo prováděno vrtáním. Nejvíce je používáno u chrámu Mnajdram, kde je touto technikou zdoben celý povrch trilithonových dveří. Vrtání bylo prováděno zešikma až po postavení stavby. Dekorace pokračovala k okraji bloku. Povrch byl nejprve odsekán, pak byly navrtány dírký.

Pěkný příklad je oltář z chrámu Tarxien (Obr. 15). Když byl vyzvednut, aby byl odvezen do muzea, objevilo se dírkování, které předtím zakrýval kámen. Oltář má také pěkný rostlinný reliéf. Tento dekor, tedy spirálový reliéf a dírkování bylo i nadále používáno dohromady. Největší škála reliéfních spirál se nachází v chrámu Tarxien (Obr. 16, 17, 18). Měly asi poutat pozornost na nejposvátnější místo monumentu. Na oltáři je 28 propojených spirál, zakončených rybími ocasy a nesoucí zahnuté rohy. Jemu podobný je oltář v první pravé apsidě. Zde je 6 spirál s podobnými zahnutými trny a rybími ocasy. Můžou to být vegetativní motivy nebo prostě abstraktní motivy. Jsou také velmi podobné spirálám z Mykénských pohřebních stél. Naproti tomuto oltáři v levé apsidě se nachází také oltář. Jsou zde dva dlouhé bloky podobné centrálnímu oltáři. Mají 16 a 18 spirál.

Byly zde nalezeny také dva vlysy, na kterých jsou zvířata (Obr. 19). Na jednom jsou 2 řady 11 ovčí. Na druhém jsou čtyři ovce. Mají naproti sobě natočené rohy a je zde zobrazeno i prase. Tento blok však z půlky chybí. Je dost pravděpodobné, že zde bylo daleko víc zvířat. V Buġibbē jsou na několika kamenech zobrazeny ryby. Celkem jsou čtyři. V Tarxienu jsou v první pravé apsidě zobrazeni dva býci a 14 selat. V první pravé apsidě je zobrazena postava, pravděpodobně nějaké božstvo.

2.4 Sochy

V Tarxienu je také obří socha bohyně (Obr. 20). Je téměř 2 metry vysoká. Její horní polovina se však nedochovala. Proporce figury jsou nepřirozené nebo spíše nadpřirozené. Když byla kompletní, dosahovala téměř tří metrů.

Má zřasenou sukni po kolena. Odhaluje dvě vypouklá lýtka a elegantní, avšak mohutné nohy.

Dále bylo nalezeno velké množství menších soch okolo 20 centimetrů výšky. Často jim však chybí hrudník a hlavy. Jejich původní velikost by tak mohla být okolo 35 centimetrů. Z Tarxienu máme tři sochy typu tlusté dámy. Jsou se sukni, jsou posazené na stoličce. Na dvou jsou v reliéfu malé figury. Nejspíš to budou děti scházející se okolo matky. Třetí soška je neoděná, sedí na zemi s nohama pokrčenýma.

Z Tarxienu pochází také terakotová figurka kněze. Je 60 centimetrů vysoká po rekonstrukci. Má sukni s do oblouku pověšenými trásněmi, je delší a dosahuje až na zem. Hlava se také dochovala. Má spíše baculatou tvář a ruličky vlasů. V Ħal Saflieni byla nalezena terakotová soška „Spící bohyně“ (Obr. 21).

2.5 Rituály

Chrámy mají tři hlavní zóny. První je nádvoří, je neohraničené, prostorné a pod otevřenou střechou. Scházela se zde asi široká veřejnost. Tento prostor mohl být využíván k náboženskému srocování, mohla se zde konat procesí, tance a zpěvy. Mohly zde být také trhy, svatby, soudy nebo veřejná prohlášení. Možností je mnoho. Zde u zdi chrámu se nachází lavička a je nepravděpodobné, že sloužila k náboženským účelům (Trump 2002).

V chrámu byla nejspíše obětována zvířata. Při výzkumech Temistokla Zammita v roce 1915 zde bylo nalezeno velké množství zvířecích kostí. Ve schránce zakryté vyřezávaným kamenem byl nalezen nůž a kozí roh (Obr. 22). To je poměrně spolehlivý důkaz toho, že se zde oběti skutečně prováděly. V chrámech se také objevují díry, ke kterým mohla být přivazována zvířata, než nadešel jejich čas.

Nenašel se však jediný důkaz, že by se zde konaly lidské oběti. V chrámu se také velmi užívalo ohně. V chrámech byly nalezeny ohněm zčernalá ohniště. Nevíme, jestli se zde pálily ostatky zvířat nebo aromatické byliny.

Obojí je dosti pravděpodobné. Tyto ohně také osvětlovaly temné prostory chrámu.

Ve většině chrámů jsou zdobeny především první dvě apsidy a prostor mezi nimi. Tento prostor je také pečlivě vydlážděn. Vše nasvědčuje tomu, že tyto dvě zóny, tedy nádvoří a první dvě apsidy byly určeny k uctívání a byly veřejně přístupné.

Do zadní části chrámu pravděpodobně neměla veřejnost přístup. Byla nejspíše oddělena dveřmi. Ty se však zavíraly z vnitřní strany. Zadní části chrámu byly temné, proto zde bylo potřeba umělého osvětlení. Objevuje se tu také výzdoba, kterou mělo být vidět. Ale žádné zdroje osvětlení, jako například lampy nebyly nalezeny.

U chrámu se občas objevují malá okénka. Ta pravděpodobně sloužila jako okna pro vědmy. Zcela jistě to byla důležitější místa, než zadní části chrámu. Můžeme se domnívat, že v chrámu bylo několik kněží nebo kněžek. Je možné, že skrze vědmy interpretovaly vůli bohů.

Máme určitou představu o tom, jaké božstvo zde bylo uctíváno. Z nálezů drobných předmětů, rytin nebo i z velkých soch vyplývá, že místní společnost uctívala bohyni. Je otázkou, kdo byla ta bohyně? Nejvíce pravděpodobné je, že to byla velká matka nebo matka země, která byla uctívána po celém světě. Její obezita je umocněna, aby více znázornila plodnost. Avšak absence vulvy a ňader na většině soch je zvláštní, jestli plodnost byla základním principem jejich víry. Dochovaly se nám také faly.

Další funkcí bohyně mohlo být léčení. Dochovaly se nám modely lidských končetin a také hlav. Mohly to být votivní dary věnované chrámu, aby božstvo pomohlo léčit raněného či nemocného nebo jako výraz díky. Na druhou stranu hlavám chybějí oči a také se nám nedochovaly žádné modely dětí.

Smysl „spící bohyně“, která byla nalezena Ħal Saflieni, může ilustrovat proces jakési inkubace, tedy že věřící leží ve svatyni v naději, že bude vyléčen. Tento ritus byl používán také nabytí vědění, vnuknutí bohů skrze

sný jako médium. V minulosti se stalo zvykem, že mnoho náboženských praktik bylo interpretováno v kontextu šamanismu. To zahrnuje také meditaci mezi naším světem a světem duchů, často jako předmětem léčení nemocí. Na Maltě však důkazy hovoří spíše o tom, že se zde jednalo o společnou a ne individuální náboženskou aktivitu. Jednalo se o sféru kněží, a ne šamanů.

Bohyně měla blíže k podsvětí než k nebesům. Obětní jámy jsou nalézány u mnoha chrámů. Hadi, kteří jsou zobrazeni na reliéfu v Ġgantiji, jsou často spojováni s podsvětními božstvy. Také hypogeích v Ħal Saflieni a v Xagħra se prováděly rituály a zároveň zde byli pohřbíváni zemřelí.

Pohřbívání se nejspíše v chrámech neodehrávalo. Ty zůstávaly pouze jako místa k uctívání božstev. Lidé byli pohřbíváni v hrobkách nebo pohřebištích. Objevují se i rodinné hrobky. Nejvíce lidí bylo pohřbeno v hypogeích. Odhaduje se, že v hypogeu v Ħal Saflieni bylo až 6000 pohřbů. Toto hypogeum však nesloužilo celému ostrovu. Další hypogeum bylo nalezeno na ostrově Gozo v Xagħra.

V Xagħra se však změnil pohřební ritus. Těla byla pohřbívána ve skrčené pozici bez nějaké zvláštní orientace. K zemřelému byly obvykle přidány obětiny, obětní miska, malá sekerka, korálky, terakotová figurka a často také trocha červeného okru. Po té co tělo zetlelo, byly kosti odsunuty stranou. To se také dělalo v Ħal Saflieni.

V Ħal Saflieni byla v té době vybudována centrální část, takzvaná místnost vědmy. Tento prostor byl nejspíše využíván jako chrám. Spojitost mezi orientací chrámu a hvězdnou oblohou nemůžeme zcela vyloučit.

2.6 Orientace chrámů

Orientace antických staveb a jejich možný vztah k astronomii fascinovaly vědce po mnoho let. Na Maltě tomu nebylo jinak. Archeolog Luigi Ugolini věřil, že orientace chrámů sledují určitý vzorec, který nemohl určit, jenž však

sleduje pohyby vesmírných těles. Ugolini našel v chrámu Tal-Qadi kamennou desku, na které je vyobrazen měsíc a hvězdy.

John D. Evans si myslel opak. Podle něj orientace chrámů nebyly nijak pevně dané, přesto uznává, že většina vstupů se nalézá mezi jihovýchodní a jihozápadní stranou (Evans 1971).

První, kdo se specifickěji zmínil o specifických astronomických příhodách, byl fotograf Gerald Formosa. V roce 1974 při letním slunovratu si všiml dopadu slunečního světla v Hlavním chrámu v Ħaġar Qimu. Při východu slunce proudily paprsky skrze opracovanou díru ve zdi a dopadaly na kamennou desku, přičemž vytvářely tvar podobný měsíčnímu srpku (Obr. 23). Při západu slunce světlo proudilo skrze průchod a dopadalo do malé vnitřní místnosti (Obr. 24). Tento objev vedl k dalšímu zkoumání podobných úkazů.

George Agius a Frank Ventura provedli výzkum orientací chrámů. Provedli celkem 26 měření. Z toho bylo 20 hlavních os chrámů a 6 vedlejších os. Měření prováděli pomocí teodolitu. Tato měření ukázala, že hlavní osy se nacházely mezi jihojihovýchodem a jihojihozápadem, kromě Jižního chrámu Mnajdra, který je orientovaný téměř zcela na východ.

Nedávné výzkumy dokázaly, že některé chrámy orientované na jihovýchod jsou orientovány na východ slunce v době zimního slunovratu. Mario Vassallo provedl jednoduchá měření, která ho dovedly k závěru, že velikost a tvar chrámu, zakřivení a umístění bočních oltářů závisejí na délce a směru slunečního paprsku uvnitř chrámu v době zimního slunovratu (Renfrew 2004). S podobným závěrem přišel také Klaus Albrecht, který tuto skutečnost zjistil u 7 chrámů. Myslel si, že toto musí mít náboženský význam. Paprsky reprezentují mužského nebeského boha a chrám ženskou zemskou bohyni. To však nevysvětluje orientaci chrámů na jihozápad.

Astronomická orientace byla zvažována také u hypogea v Ħal Saflieni. Světlo zde svítí do vnitřní části hypogea při západu slunce v době letního slunovratu.

2.6.1 Jižní chrám Mnajdra

U jižního chrámu Mnajdra je situace související s pohybem nebeských těles nejzajímavější. Na jarní a podzimní rovnodennost sluneční paprsky dopadají do vnitřní části chrámu na zadní zeď podél hlavní osy. Paul Macallef se ve svém výzkumu soustředil na jinou věc. Zjistil, že v době slunovratů dopadají paprsky na dva dekorované kameny vedle druhého průchodu uvnitř chrámu.

Jižní chrám Mnajdra byl označen jako solární chrám a pravděpodobně určoval začátek sezón (Renfrew 2004).

Agius a Ventura zvažovali možnost, že stavitelé vztyčili hole na obzoru, aby označily slunovraty a po té rozpůlili úhly mezi nimi a odvodili tak pozici rovnodenností. Na základě této hypotézy v květnu 1981 provedli výzkum, který měl za úkol v terénu odhalit nějaké rysy, který by mohly sloužit jako označení pro slunovraty.

Nejzajímavější nález byla kruhová jáma o průměru 35 centimetrů. Ukázalo se, že kdyby v jámě byla usazena tyč, v době zimního slunovratu by při pohledu z chrámu sluneční kotouč vycházel právě tady. Místo mohlo tudíž sloužit jako ukazatel nejjižnější pozice východu slunce pro lidi z Mnajdry.

Další jámy však zatím nebyly nalezeny. Zejména z důvodu, že půda v okolí chrámu je zemědělská.

3. Katalog chrámů

3.1 Ġgantija

Ġgantija je v mnoha ohledech nejpůsobivější chrám ze všech. Jsou to vlastně dva chrámy postavené bok po boku uzavřené jednou masivní zdí (Obr. 25). V roce 1647 Gian Francesco Abela otec Maltské historiografie umístil megalitické stavby do mytologické doby. Tvrdil, že tyto stavby byly postaveny obry, kteří tato místa obývali před lidmi. V porovnání s ostatními Maltskými chrámy nebyl řádně prozkoumán. Očišťující práce byly provedeny v roce 1827 pod vedením plukovníka Otto Bayera, který byl pověřeným správcem ostrova Gozo. V této době Charles de Brochtorff namaloval obrazy zachycující situaci v té době. První řádný výzkum zde provedl v roce 1936 kapitán Charles Zammit. Chrám také zčásti rekonstruoval.

Pozoruhodná je také obvodová zeď z ortostatů (Obr. 26). Zeď vybíhá z fasády a obíhá oba chrámy dokola. V chrámu byly nalezeny dvě globigerinové hlavy. Byly zde nalezeny také punské nápisy, jejich autenticita je však diskutabilní.

3.1.1 Jižní chrám

Jižní chrám je starší i větší. Podle střepů z keramiky nalezených ve výplni zdi se datuje do doby okolo 3500 př. Kr. Má pět apsid spojené centrálním koridorem. Vnitřní apsidy jsou větší. Výška dochovaných zdí je mnohdy až sedm metrů. Na jejich stavbu byly použity velké masivní bloky.

Vchod do chrámu byl pravděpodobně trilithonový. První východní apsida má několik oltářových bloků. Jsou zde zobrazeny reliéfy spirál. Vnitřní apsidy mají také oltáře, ty jsou však nezdobené. Centrální oltář je trilithonový, zdobený tečkováním. Průchody a druhý centrální dvůr jsou vydlážděny z masivních kamenů. Západní apsida je zcela prázdná. Průchod do zadní části chrámu je vydlážděn.

Zadní část chrámu je nápadně podobná trojlístkovému půdorysu chrámu Skorba. John. D. Evans se domnívá, že chrám byl původně čtyř apsidovitý a že centrální apsida byla přistavena později. Druhá východní apsida je také prázdná, avšak díky Brochtorffovým malbám máme představu, jak vypadala (Obr. 27). Byla zde série nízkých megalitů, které byly zdobeny tečkováním. Protější apsida obsahovala oltář připojený ke zdi.

Vnější část působí hrubě. Je vytesána z místního vápence. Vnitřní části, které jsou pěkně opracované, jsou z globigerinu. Ten bylo potřeba dovézt z asi kilometr vzdáleného zdroje. Nicméně jsou doklady o tom, že zdi byly omítnuty, tudíž byly i zvenku hladké.

3.1.2 Severní chrám

V pozdní fázi Ġgantija nebo v rané fázi Tarxien byl přistavěn severní chrám. Musela být ubourána část zdi jižního chrámu. Severní chrám sestává ze čtyř apsid. Tento chrám je jednodušší než jižní. Fasády obou chrámů původně mohly být spojeny.

Vchod do chrámu je tvořen ortostaty. Nevíme, zdali vchod byl trilithonový, je to však pravděpodobné. Za vchodem se nachází centrální dvůr. Dvě apsidy, které z něj vycházejí, jsou zcela prázdné. Průchod do zadní části chrámu je tvořen také z ortostatů. Podlaha zadní východní apsid byla zvednuta na úroveň třech kamenných prahů. Protější apsida je holá až na zbytky niky, které se nacházejí u zadní zdi. V centrální nise se nachází oltář.

3.2 Haġar Qim

Tento chrám se nachází na jižní straně ostrova. Je na vrcholu kopce. Je dost zerodován, neboť se nachází poblíž moře. Je to jedna chrámová jednotka (Obr. 28). Jeho vnitřní členění není přesně vymezeno. Chrám, jehož jméno v překladu znamená „stojící kameny“, je vidět již z velké dálky a nikdy zcela nezmizel pod povrch země.

První zmínky o něm pocházejí ze středověku. V 17. století byly ruiny velkou atrakcí. Během 18. století začaly nabývat na významu. V 19. století Jeho Excelence Sir Henry Bouverie, Guvernér Malty nechal vyčistit chrám a jeho okolí. Dal také za úkol J.G Vancovi vyčištění chrámu a jistému panu Fouliovi z 59. Regimentu, aby pořídil plány objektu. V roce 1840 byly tyto ilustrace publikovány. A.A. Caruana v druhé polovině 19. století provedl několik ochranných opatření. Vedl zde také výzkum v srpnu a listopadu 1885. Úkolem tohoto výzkumu bylo odhalení megalitů, kvůli jejich lepšímu porozumění. Caruana také chtěl restaurovat monument do jeho původní podoby. Albert Mayr následoval v jeho práci a provedl první detailní analýzu. Tvrdil, že chrámy jsou prehistorické a že se nejedná o fénickou svatyni, jak si doposud badatelé mysleli. Další výzkumy zde prováděli Zammit, Peet a Ashby. Po druhé světové válce byl chrám opět restaurován. V dnešní době se zde staví ochranná konstrukce, která má zabránit dalšímu poškozování monumentu.

Chrám sestává z jakési komplexní struktury (Obr. 29). Je zde hlavní budova a pár vedlejších menších staveb. Chrám je z estetického hlediska velmi dobře postaven. Je zde několik ortostatů, mezi nimi se nacházejí dobře opracované obdélné megality. Ty tvoří také trilithonový vchod. Ten se nachází v centru fasády. U paty fasády se nachází řada nízkých podlouhlých kamenů, které mohly sloužit jako lavička.

Vchod nevede přímo do chrámu, ale jsou zde ještě jedny dveře. Za nimi se nachází malý dvůr, na jehož obou stranách leží malé apsidovité místnosti. Ty jsou od dvora odděleny kamennými světlíky. Dvůr mohl hrát důležitou roli v uvítání návštěvníků chrámu. Jsou zde také desky zdobené spirálami a oltář. Poblíž něj bylo nalezeno pět malých sošek.

Za prvním párem apsid se nachází větší prostor. Na severovýchod od něj se nalézá místnost tvořená dobře opracovanými kameny. Je zčásti uzavřená řadou malých kolmých desek. Ta mohla sloužit jako ohrádka pro zvířata. Protější apside byla přetransformovaná v chodbu. Zde se nacházejí tři zakryté niky a dva oltáře na podstavci. Skrze tuto chodbu se návštěvníci dostávali do vnitřních částí chrámu.

Z chodby směrem jih je místnost, která je vyvýšená. Pod jejím prahem byly během restaurování roku 1949 nalezeny stři sochy a fragment čtvrté. V této místnosti se nachází svatyně a také opracovaný monolit.

Z chodby na jihozápad a západ vedou dvě oválné místnosti, z nichž vede východ do exteriéru chrámu. Tam stála velká socha složená ze dvou postav. Byla vysoká okolo jednoho metru. Na severozápad je další oválná místnost. Tento prostor však není přístupný z interiéru, nýbrž se vchází zvenčí. Je to prostor rozdělený do dvou apsid.

Exteriér chrámu je vytvořen z vysokých megalitů. Některé byly vysoké 4,5 m. Stály vždy ve skupinách a střídaly se s menšími kamennými bloky. Stavitelé umístili také obrubní kámen ke spodní straně megalitů. Na východní straně se také nachází externí svatyně umístěná do zdi chrámu. Vedle ní stojí největší monolit Maltských chrámů. Svatyně má půdorys apsidy. Jsou zde vztyčeny tři kameny, které obklopují trojhranný podstavec, který pravděpodobně sloužil rituálním účelům. Svatyně mohla sloužit vnějším návštěvníkům, mohla být také spojována s astronomickými měřeními. Vedle svatyně se nachází malý prostor vsazený do externí zdi. V ní je také udělána díra, která směřuje na východ slunce během letního slunovratu.

Poblíž chrámu se také nachází několik chýšovitých staveb. Ty nejsou tak pečlivě organizovány. Mají spíše organickou povahu. Na sever od chrámu leží také útvar, jenž se podobá pěti apsidovitému chrámu. Je však menší a hůře dochovaný.

3.3 Kordin

Chrámová komplex Kordin byl znám již od 19. století. Roku 1840 zde prováděl výzkumy Dr. Cesare Vassallo. O deset let později v jeho práci pokračoval A. A. Caruana. Ten identifikoval 5 objektů. Po něm následovaly výzkumy Ashbyho, Zammita a Evanse, který rozdělil chrámy na Kordin I, Kordin II a Kordin III. Po Evansovi zde pracoval David Trump.

Všechny chrámy sledují stavební tradici Maltských megalitických chrámů (Obr. 30). Kordin I a II byly téměř zničeny během druhé světové válce. Dochovaly se nám však nákresy z Caruanova výzkumu.

3.3.1 Kordin I

Nákresy ukazují, že chrám mohl mít polokruhovitou formu. Později se mohl vyvinout v nepravidelný chrám. Na zdi byly použity malé kameny. Podobná technologie byla použita u chrámů u prvního chrámu Tarxien, také v Ta' Hagrat a části Ġgantija.

3.3.2 Kordin II

Jako v případě Kordin I vycházíme z nákresů, které byly pořízeny během výzkumu A.A. Caruana. Tento chrám byl také postaven z malých kamenů. Původní rozměr budov je nám neznámý.

V době pořízení nákresů se Kordin II skládal z nejméně čtyř vzájemně propojených oblastí. První oblast tvořily tři spojené oválné prostory, uvádí se též šest apsid. Další prostor vytváří jakýsi dvůr, skrze který je možné se dostat do dalšího prostoru. Třetí prostor měl kruhovitou podobu. Podlaha byla vydlážděná malými kameny. Čtvrtý prostor je jen stěží určitelný. Jsou zde náznaky apsid, které vynikají z celkového plánu chrámu.

3.3.3 Kordin III

Kordin III se ve skutečnosti skládá ze dvou hlavních budov a dvora. Je zde několik menších staveb, které jsou těžce identifikovatelné. Hlavní chrám je trojlistého tvaru. Na východ od něj je budova tvořená dvěma místnostmi. Fasády chrámu a této budovy tvoří nádvoří. To je před vchodem vydlážděno, stejně tak i centrální dvůr uvnitř chrámu.

Vchod do hlavního chrámu je umístěn zčásti směrem na západ. Vchod byl pravděpodobně trilithonový. Od vchodu vede chodba do nepravidelného obdélného tvaru. Odtud je vstup do tří apsid. Zajímavým úkazem je mlýnek na obilí, který stojí ve vchodu do západní apsidy (Obr. 31). Ta je nepravidelná, zbývající jsou pravidelné. Podlaha byla vydlážděná.

V okolí stojí několik chatám podobných staveb. Ty byly pravděpodobně přistavěny v pozdějších fázích.

3.4 Mnajdra

Podobně jako chrám Haġar Qim také nikdy zcela nezmizel pod nánosem půdy. Jméno pochází od slova „*mandra*“, které znamená malý oplocený prostor. Ve středověku toto slovo označovalo nepořádek. První výzkumy zde probíhaly v roce 1840 pod vedením G. Lenormanta. Po té však byla Mnajdra považována za součást Haġar Qimu. Teprve na počátku 20. století se zde začalo znovu pracovat. Výzkumy zde vedli Mayr v roce 1901 a Thomas Ashby v roce 1913. Ashby také provedl první rekonstrukční práce. Další rekonstrukce probíhaly až v 50. letech. V roce 1996 na chrám zaútočili vandalové a posprejovali jej. Následně byla provedena rekonstrukce. V dnešní době chrám je velké lákadlo pro veřejnost. V době mé návštěvy Malty byl však uzavřen, neboť podobně jako tomu bylo u Haġar Qimu, zde byla stavěna ochranná konstrukce, která má zabránit dalšímu zvětrávání.

Chrámový komplex Mnajdra má tři chrámové jednotky – Nižší, Střední a Malý - vycházející z oválného nádvoří, které má průměr 30 metrů (Obr. 32). Nachází se na dně sedliny, tudíž není tak dobře viditelný z dálky jako Haġar Qim. Chrámové jednotky byly postaveny během fáze Ġgantija a Tarxien (3600-2500 př. Kr.). Nalezené fragmenty keramiky však ukazují, že místo bylo využíváno i dříve.

Nižší a Střední chrám se dotýkají, strukturně jsou nezávislé. Malý chrám leží zvlášť (Obr. 33). Za ním se nacházejí chýšovitě stavby. Komplex je velmi

dobře postaven. Na vnější stavbu byl použit tvrdý Corallinový vápenec, zatímco na vnitřní část je z měkčího a lépe opracovatelného Globigerinu.

Datování není zcela jednoznačné. Evans a Trump datují malý chrám do fáze Ġgantija (3600 – 3000 př.Kr.). Dvě hlavní budovy pak do fáze Tarxien (3000 – 2500 př. Kr.). Mohly však být započaty již ve fázi Ġgantija. Ashby našel keramiku spadající do doby Żebbuġ a Mgarr (4100 – 3600 př. Kr.). Chrámový komplex prodělal během svého vývoje několik změn, které jsou dnes jen těžko rozpoznatelné.

3.4.1 Malý chrám

Je to malý chrám s trojlistým půdorysem. Má rekonstruované zdi, podlaha je vyplněna torbou. Vchod je tvořen dvěma na kolmo postavenými kamenými bloky. Vedle každého z nich stojí uspořádání kamenů, podobných nice. Má dvě postranní apsidy a jednu centrální kruhovitou. Vstup do ní je tvořen kamennými bloky po stranách a mezi nimi se nachází nízká zídka, která přehrazuje vchod.

3.4.2 Nižší chrám

Byl postaven jako první. Má poměrně dobře dochovanou fasádu. Před ní je kamenná lavička. Vchod je tvořen trilithonem. Za vchodem se nalézá velký prostor tvořený dvěma apsidami. Ty nejsou od sebe odděleny nějakým vnitřním členěním. Jižní apsida má dvě niky. Západní nika má otvor, který vede do zadní části chrámu.

Zadní část chrámu není zcela pravidelná. Jsou zde dvě apsidovité místnosti. Jižní apsida sestává z obdélného prostoru. Nacházejí se zde dvě niky a jeden dvojitý oltář. Nika je také v centrální ose chrámu.

V severní apsidě prvního páru je vchod do vnitřní místnosti ve tvaru písmene L. Vstup do této místnosti je skrze otvor vytesaný v megalitu. U

vstupu se nachází nika. Vstup do ní je skrze otvor vytesaný v kameni, který je vložen do trilithonu (Obr. 34). Nachází se zde také dvojitý oltář (Obr. 35).

3.4.3 Střední chrám

Střední chrám byl umístěn ve svahu. Jeho jižní část je na vyvýšené terase. Skládá se ze čtyř apsid a centrální niky. Apsidovité zdi jsou postaveny z ortostatů střední výšky. Rekonstruovaná fasáda původně sledovala uspořádání Nižšího chrámu.

Vstup je tvořen několika kolmými kameny. Je zde také práh. Za vstupem se nachází rozlehlý prostor tvořený dvěma apsidami. Vstup do druhého páru apsid je tvořen obdobně jako vstup do chrámu. Pozoruhodná je rytina na ortostatu v průchodu do zadní části chrámu. Je zde vyrytá fasáda chrámu s trilithonovým vchodem. Vnitřní část se skládá ze dvou apsid a niky. V jižní apsidě se nachází oltář s nikou.

Opracování chrámů je na velmi vysoké úrovni. Dochovaná výška je v některých místech 4 m. Zdi jsou postaveny z vysokých kamenů, na které je umístěn kamenný překlad. Každý kámen je vytesán tak, aby licoval s vedlejším.

Tomuto chrámu je přičítán kalendářní význam. Někteří badatelé věří, že kameny, jež licují vchody a vstupy měly zachycovat sluneční světlo, které proudilo do chrámu v určitou roční dobu. Především pak v době slunovratů. Může se jednat o náhodu, avšak může se také jednat o první člověku známé ukazatele času.

3.5 Skorba

Chrám byl poprvé zkoumán v roce 1914. Zammit a Carmelo Rizzo provedli zběžnou inspekci místa. V roce 1937 byl chrám prozkoumán kapitánem Charlesem Zammitem. Jak Zammit, tak i jeho syn poznamenali, že místo by mohlo skýtat zajímavé informace. Řádný výzkum zde však proběhl až v roce

1962 a 1963. I přes to, že chrám není nijak význačně dochovaný, nám jeho zkoumání přineslo cenné poznatky o Maltské prehistorii.

První užití místa bylo v době Għar Dalam (5200 – 4500 př. Kr.). V době keramiky Red Skorba zde stávaly nejspíš svatyně. Jejich půdorys připomíná chatrče. V chrámovém období na tomto místě stála vesnice. Ta byla zastavěna chrámem. Jsou zde dva chrámy (Obr. 36, 37). Jejich zdi jsou jen zčásti dochované. Byly zde nalezeny kosti zvířat – kozy, ovce a skot – a také pozůstatky plodin.

3.5.1 Západní chrám

Západní chrám prošel třemi hlavními obdobími. První fáze byla v období Ġgantija. Původní vesnice se svatyně byly zbourány a namísto nich byl postaven chrám s trojlistým půdorysem.

Vchod je dlážděný a je v něm pět obětních jam. Centrální nádvoří je vyplněno torbou. Před vchodem pak stojí osamocený kamenný blok.

Ve fázi Tarxien byly položeny dírkované kamenné bloky do pravé apsidy. V této době byly pravděpodobně také přistavěny dva trilithonové oltáře. K průchodu do zadní části chrámu byly přistavěny zdi a byly tak vytvořeny dveře. Překlad z nich se dochoval, ale leží na zemi. Během této fáze byla zbourána část východní zdi, aby zde mohl být přistavěn východní chrám. Dochovalo se nám dřevěné uhlí, které nám dává obraz, jak byla stavěna střecha.

3.5.2 Východní chrám

Východní chrám se dochoval pouze v ruinách. Ke konci chrámového období patrně nebyl využíván. Překrývá jej cesta, která vede k polím. Stopy apsid jsou však stále patrné. Uvnitř byly nalezeny kousky střeptů z doby Tarxien (Evans 1971).

3.6 Ta'Ħaġrat

Chrám byl prozkoumáván poprvé Zammitem v roce 1923. V roce 1937 provedl rekonstrukci kapitán Charles Zammit, syn Sira Themistocla Zammita. Další výzkumy zde prováděl John D. Evans v roce 1954 a David Trump v roce 1961.

Chrám leží na severozápadě ostrova, nedaleko vesnice Mġarr. Je menší než ostatní, ale o to lépe zachovaný. Skládá se ze dvou chrámů, které jsou oba trojlístkovité (Obr. 38, 39). Hlavní chrám je datován do fáze Ġgantija (3600 – 3000 př. Kr.). Menší je datován mezi konec fáze Ġgantija a počátek Saflieni (3300 př. Kr.).

Větší chrám má fasádu s lavičkou a monumentální vchod, který je výše než nádvoří, vystupuje se do něj po třech velkých schodech (Obr. 40). Centrální dvůr je obdélný a je vydlážděn kamennými bloky. Je zapuštěn více do země než z něj vybíhající apsidy. Do každé apsidy se vstupuje dveřmi tvořenými dvěma na kolmo postavenými megality. Východní apsida spojuje hlavní chrám s menším chrámem. Prostor mezi těmito dvěma chrámy byl Zammitem vyplněn schody. Ten se totiž domníval, že se tudy šlo do horní části chrámu. Správnost tohoto objektu je však nejistá. Menší chrám sleduje uspořádání většího. Východní apsida je v tomto případě rozdělena na dvě menší místnosti.

Tento chrámový komplex patří k těm menším, které je možné na Maltě nalézt. Apsidy působí spíše jako chatrče. Nebyly zde nalezeny žádné zdobené bloky. Byl zde učiněn pozoruhodný nález. Během výzkumů v roce 1923 byl nalezen malý model chrámu. Jeho rozměry jsou 3 cm výšky, 5 cm v průměru. Tento model nám dává ucelenou představu, jak chrámy mohly vypadat.

3.7 Tarxien

Tarxien je chrámový komplex, který je největší ze všech chrámů Malty (Obr. 41). Dnes se nachází v moderní zástavbě, tak nepůsobí tak magicky

jako třeba Ġgantija nebo Mnajdra (Obr. 42). Nacházejí se zde čtyři chrámové jednotky a jeden čtvercový dvůr.

Byl objeven roku 1914 místními farmáři, kteří při orání narazili na velké kamenné bloky. Mnoho z nich však vyjmuli a použili někde jinde. Byla poškozena i socha velké bohyně. Sir Themistocles Zammit zde prováděl výzkumy v letech 1915-1917. Začal s vykopáváním jižního chrámu. Objevil také hřbitov z rané doby bronzové. Po té pokračoval s centrálním chrámem, dále dva východní chrámy. Poznatky poprvé publikoval v Museum Annual Report (MAR) z let 1915-1916. Práci na této lokalitě ukončil roku 1919. O deset let později roku 1929 na něj navázal Thomas Ashby. Ten se soustředil zejména na dataci zdí a podlahy. Dále zde prováděli výzkumy John. D. Evans v roce 1954 a David. H. Trump v roce 1958. Poslední výzkum se zde konal roku 2001, provádělo jej Národní archeologické muzeum.

Nalezená keramika dokazuje, že toto místo bylo osídleno již v pozdním neolitu, ve fázi Žebbuġ (okolo roku 4100 př. Kr.). Místo bylo využíváno až do rané doby bronzové (2500 – 1500 př. Kr.).

3.7.1 Jižní chrám

Jeho fasáda je otevřena do nádvoří. Nachází se zde malá svatyně s obětními jámami a také velká cisterna na vodu. Zdi chrámu se dochovaly jen u základů. Trilithonové dveře byly rekonstruovány v roce 1960. Mnoho dalších bloků bylo zakonzervováno, aby nepodléhaly erozi.

Ihned za trilithonovým vchodem se nachází nejvyzdobenější oblast ze všech chrámů. Ve východní apsidě se nalézá spirálami zdobený oltář. Je zde kamenný blok zdobený dvěma řadami spirál. Uvnitř bloku byla dutina (Obr. 22). Po odstranění kamenné ucpávky. Uvnitř byl nalezen kamenný nůž 11 cm dlouhý. Dále zde byly nalezeny zvířecí kosti, především ovcí a volů, kusy keramiky. Nad ním se objevuje okno, podobné nice. Blízko něj stojí monumentální socha bohyně, často interpretované jako Bohyně-matka. Socha měla původně asi 2 m a jedná se o jednu z prvních kolosálních soch

ve Středomoří. Socha stála na dekorovaném stupínku. Dále se zde vyskytuje několik nízkých spirálami zdobených kamenů vytvářejících jakýsi práh. Podlaha je vydlážděná.

Protější apsida je vybudována zrcadlově, avšak jsou zde značné rozdíly. Apsida je částečně zrekonstruovaná. Apsida je oddělená od hlavní části dvěma kamennými bloky. Oba jsou zdobené dvěma řadami spirál a jsou vysoké 50 cm (Obr. 43). Nacházejí se zde další bloky zdobené reliéfními spirálami a také zvířaty. Jedná se o moderní repliky. Originály jsou uloženy v Archeologickém muzeu v hlavním městě Maltý Vallettě. Jsou zde také dva bloky, na kterých je vyryto něco, co se interpretuje jako pravěká plavidla.

Druhý pár apsid již není tak hojně zdoben. V západní apsidě se nachází dvě boční niky. Oltář je zdoben doličkováním. Tento motiv byl později odstraněn a nahrazen spirálovým reliéfem. Kopie, která je v chrámu je silně zvětralá, originál se nachází v muzeu.

Druhá apsida původně korespondovala se západní apsidou, byla však upravena tak, aby z ní mohl být přístup do centrálního chrámu. Nachází se zde okénko vytesané do kamenného bloku, které vede do malé místnosti. Uvnitř byly nalezeny ostatky zvířecích kostí.

V centrální apsidě se nachází vyvýšená platforma, vysoká asi 60 cm. Na ní se nalézá nika. Přední část této vyvýšené platformy je zdobena dvěma řadami spirál. Celá se pak podobá oltáři nebo posvátnému okrsku.

3.7.2 Centrální chrám

Tento chrám se skládá z šesti apsid a je tak nejdelší chrámovou budovou. První pár apsid je pokryt masivní podlahou z velkých bloků. Zdi jsou tvořeny z ortostatů, které k sobě dobře přiléhají. Zeď centrálního chrámu je lépe dochována než zeď jižního chrámu. Bloky kamenů jsou zčervenale od ohně. Jednalo se asi o požár, který chrám zničil. Nacházejí se zde dvě velké mísy. Jedna centrální byla používána pro oheň. Nalevo je druhá mnohem větší kamenná mísa, její účel je neznámý (Obr. 44). První pár apsid

pravděpodobně sloužil jako prostor, z kterého se vstupovalo do vnitřních částí komplexu. Ve východní apsidě se nalézají dvojce trilithonové dveře. Jedny z nich sloužily asi jako monumentální nika. Druhé vedou do malé místnosti, ve které bylo postaveno množství malých nik a bylo zde nalezeno také mnoho zvířecích kostí. V západní apsidě se nachází podobná místnost, uvnitř byly nalezeny reliéfy zvířat – býků a prasete se selaty.

Vnitřní část chrámu je oddělena vysokým kamenným parapetem. Ten je zdoben opět spirálami. Byly zde dvojce spirálami zdobené kamenné desky, které zakrývaly postranní apsidy. Nyní jsou v muzeu ve Vallettě. Jsou na nich čtyři spirály sestaveny do čtvercového obrazu. Prostor mezi spirálami je vyplněn dírkováním. Střed panelů jsou zdobeny kruhem. Vnitřní část chrámu je také výše, než předchozí. Druhý pár apsid je od sebe oddělen malým dvorem. Apsidy jsou postaveny z dobře opracovaných megalitů.

Chrást pokračuje do třetí části s dvěma apsidami a nikou. Levá apsida nese pozůstatky klenutého zastřešení a je v ní precizně vyrobená malá kamenná skříňka. Východní apsida byla poničena římským vinným sklípkem.

Mezi Centrálním chrámem a východním chrámem se nachází úzké schodiště, zakončené kamenem v podobě křesla (Obr. 45). Neznáme přesný účel tohoto objektu. Mohlo se jednat o schodiště, které vedlo do vyvýšené části chrámu.

3.7.3 Východní chrám I

Třetí chrám komplexu Tarxien je mnohem méně zdobený. Má však dobře opracované zdi. Vstupuje se do něj z prvního páru apsid z Centrálního chrámu. Jedná se o čtyř apsidovitý chrám. První pár apsid byl vyplněn torbou. Apsidy tvořila zeď z pravidelně opracovaných ortostatů.

Druhý pár apsid byl také vyplněn torbou. Ve východní apsidě jsou dvě okénka pro vědnu. Západní apsida byla poničena také vinným sklípkem.

Celý chrám prodělal také několik úprav. Byl zrekonstruován během výzkumu profesora Zammita.

3.7.4 Východní chrám II

Za čtvercovým dvorem se nachází mnohem menší chrám, původně s pěti apsidami. Tento chrám byl postaven jako první. Byl postaven v době Ġgantija. Na tento chrám byly použity menší kameny. Celý chrám je proporčně menší. Měl původně konkávní fasádu. Vchod vedl do chodby, která dále pokračovala do vnitřní části chrámu. Průchody byly vydlážděny. Apsidy byly vyplněny torbou. Jižní a východní chrámy byly postaveny v době Tarxien. Centrální chrám byl postaven o něco později.

4. Katalog hypogeí

4.1 Hal Saflieni

Pod zaplněnými ulicemi města, jižně od náměstí Paola, se skrývá unikátní monument. Hypogeum – komplex místností a chodeb vytesaný do skály. Již na počátku zde byla malá jeskyně, kterou využívali místní lidé k pohřbívání. Jak se jeskyně naplňovaly, byly vytesávány další do globigerinové skály.

První výzkumy, které provedl otec Magri roku 1901 a Temistokles Zammit 1906 zanechaly velké množství archeologického materiálu. Tento materiál obsahoval keramiku z různých časových vrstev. Bylo zde také mnoho amuletů, leštěných kamenných seker, vyřezávaná zvířata a ptáci a také velké figury, mezi nimi i známá „spící bohyně“.

Hypogeum je od roku 1980 na seznamu světového dědictví UNESCO. Hypogeum je zakryto konstrukcí ze železa a oceli. Uvnitř je stabilní atmosféra, která má stavbu co nejlépe zakonzervovat. Také počet turistů je omezen.

Hypogeum má tři hlavní úrovně označované jako horní, prostřední a spodní. Mělo také strategickou polohu. V sousedství se nachází chrámový komplex Tarxien.

Stavba komplexu byla ovlivněna přírodními puklinami a trhlinami, které alespoň částečně usnadňovaly stavitelům práci. Bylo zde nalezeno mnoho děr po vrtání. Zdá se, že kusy skály byly navrtány a pak vypáčeny. Povrch byl po té uhlazen.

Mnoho místností má oválný půdorys. Ty byly vytesány tak, aby imitovaly chrámy na povrchu. Díky stabilnímu prostředí se vše dochovalo v dobrém stavu a eroze tuto památku nepostihla tak, jako chrámy. Je zde ukázka trámové střechy, což nám dává dobrý obraz toho, jak byly chrámy na povrchu zastřešeny.

Vnitřek je vyzdoben spirálami a rastrem, který je podobný včelí plástvi. Vše je nanášeno červeným okrem. Takovéto zdobení se nám na povrchu nedochovalo. V jednom místě je také černobílá šachovnicová malba.

Nevíme, jaké rituály se zde konaly. Byli zde pohřbíváni lidé. Byli ve skrčené poloze spolu s jejich osobními věcmi. Kostí byly odklizeny na stranu, aby mohl být pohřben další jedinec. Centrální místnost sloužila k náboženským ceremoniím. Byli zde uctíváni jak mrtví tak bohové.

4.1.1 Horní úroveň

Jedná se o nejstarší část Hypogea. Nálezy keramiky z doby Žebbug naznačují, že místo bylo používáno již v době okolo 4000 př.Kr. Horní úroveň se skládá z dutiny, jež byla vytesána do skály. Severozápadní část byla odsekána, tudíž zde mohla být postavena přístupová rampa, která umožňovala snadnější vstup do nižších částí Horní úrovně. Rampa tvoří hlavní osu Horní úrovně. U této hlavní osy byl zbudován trilithonový vchod (Obr. 46). Podél osy byly do skály vytesány také pohřební komory. Opracování stěn je hrubé. Horní úroveň ukazuje, že Hypogeum bylo ovlivněno architekturou fáze Ġgantija (3600 – 3000 př.Kr.). Na sever se nachází místnost, kde bylo nalezeno několik pohřebních ostatků. Ty se nacházely v zemině, která sem byla přinesena. To mělo odradit vykradače hrobů. Z této místnosti vede vstup do útvaru, který je interpretovaný jako cisterna. Ta byla zřejmě používána při obřadech.

4.1.2 Střední úroveň

Vstup do střední úrovně je skrze průchod, který stojí na hlavní ose Horní úrovně. Po té se pokračuje úzkým prostorem, jenž je podobný chodbě. Následuje 1,1 m vysoký schod. Ten ústí do prostoru s poměrně rovnou podlahou, na jehož pravé straně stojí trilithon. Dále se vstupuje do Hlavní místnosti.

Hlavní místnost je vytesána do podoby několika trilithonů. Ty se však interpretují jako niky, v kterých stály sochy. Tato místnost byla zdobena červeným okrem.

Na hlavní místnost navazuje další, která je vyzdobena jako fasáda chrámu. Nachází se zde trilithonový vchod, který vede do nejdramatičtějšího prostoru celého komplexu tzv. Holy of Holies (Obr. 47). Tato místnost nám ukazuje, jak mohly chrámy vypadat. Uvnitř se naproti vchodu nachází nika ohrazená dvěma pilastry.

Z průchodové místnosti vede vstup také do Spodní úrovně. Vstup je tvořen sedmi schody. Je zde také přístup do Malované místnosti, která je spojena také s Hlavní místností. Malovaná místnost není architektonicky zdobena (Obr. 48). Jsou zde však malované spirálovité vzory. Objevují se také polygonální a rostlinné motivy. Vše je malováno červeným okrem.

Z Malované místnosti je také přístup do pohřební jámy. Někdy je nazývaná jako Hadí jáma. Zde byla nalezena soška „spící bohyně“. Vstup do šachty byl vytesán do dvou pilastrů, které byly zdobeny tečkováním. Podobná technika se nachází i u oltáře v chrámovém komplexu Mnajdra.

Z této místnosti vede průchod do přístupové chodby. Na západ této chodby se nachází Místnost vědmy. Je mnohem temnější než ostatní místnosti, v rámci osvětlení, které v té době bylo možné. Podlaha se nachází níže, než je tomu u chodby. Rozdíl je téměř jeden metr. Je také zdobena červeným okrem. Nachází se zde také nika. Tato místnost má také pozoruhodnou akustiku. Nevíme, zdali to byl účel nebo se jedná o náhodu.

4.1.3 Spodní úroveň

Vstup je skrze sedm schodů. Přičemž sedmý schod tvoří jakousi římsu, která byla podepřena pilastry (Obr. 49). Vstup je skrze trilithonový průchod. Místnosti zde jsou téměř 2 metry vysoké. Vchod i římsa jsou také značně vysoko od podlahy. Bylo by složité se zde pohybovat. Nejspíše zde byla hlína nebo také dřevěné desky, po kterých se návštěvníci pohybovali.

Nejhlubší místo se nachází 10,6 metrů pod povrchem. Účel této místnosti není přesně znám. Podobá se sýpce a je možné, že zde byla zásoba obilí (Obr. 50). Podobný případ byl i u chrámu Kordin III.

4.1.4 Osvětlení

Přirozeně osvětleno je pouze Horní a část střední úrovně. Je zde několik oken. Ty umožňovaly osvětlení větší části Střední úrovně, zejména pak místnosti s okrovými malbami. Uměle osvětleny byly zejména části, které byly architektonicky zdobené.

Během tesání stavby však dělníci potřebovali zdroj umělého osvětlení. Pravděpodobně byly používány olejové lampy nebo oheň jako zdroj světla.

4.2 Xaghra Circle

Unikátní monument Maltských ostrovů je Xaghra Circle. Nachází se 400 m jihozápadně od Ġgantije. Poprvé byl zaznamenán Jean Houelem v 18. století. Někdy mezi léty 1816 – 1826 zde kopal Otto Bayer a v té době tento monument zakreslil Brochtorff (Obr. 51). Mezi léty 1987 a 1995 zde proběhly výzkumy, které se zaměřovaly na detailní poznání monumentu (Obr. 52).

První umělci zobrazovali tento kruh s ortostaty posázenými okolo něj a tvořící zeď o průměru 45 metrů. Jediný průchod je lemován dvěma vysokými bloky. Kdysi možná podpíraly překlad a představovaly tak trilithonový vchod. To však zcela jistě nevíme. Všechny krom tří kamenných bloků chybějí. Byly pravděpodobně použity jako stavební materiál pro novější stavby.

Z fáze Żebbuġ (4100 př. Kr.) se nám dochovalo mnoho střepů z keramiky. Nedochovaly se žádné budovy kromě do skály vytesané hrobky s dvěma místnostmi. Vprostřed kruhu se nachází jeskyně s trilithonovými oltáři. Je pravděpodobné, že tento kruh byl postaven v době Tarxien (3000 – 2500 př. Kr.).

Ve fázi Ġgantija se nadále používaly do skály vytesané hrobky. Byly zde nalezeny ostatky 54 dospělých a 11 dětí. Pohřby byly doplněny okrovou barvou a osobními věcmi, jako amulety a kamenné sekerky. V jeskynním systému bylo nalezeno několik pohřebních jam. V západní části komplexu došlo ke zhroucení části jeskynního stropu. Vnitřní části tohoto systému byly tvořeny z místností a průchodů. Jeskyně byly rozšířeny. Jeskyně jsou z Corallinského vápence, který je tvrdý, tudíž nejsou tak pěkně opracovány jako v Ħal Saflieni. Každopádně se jedná o druhé hypogeum. Oltáře jsou z importovaného globigerinu. Nacházejí se zde také kamenné nádoby, které sloužily k obětování. Hlavním účelem tohoto místa bylo bezpochyby pohřbívání. Zatím zde byly nalezeny ostatky okolo 800 jedinců.

Na povrchu byl postaven megalitický práh a oblast za ním byla vydlážděná. Pravděpodobně se zde nacházely schody, které však dnes chybějí. Podobně jako tomu bylo u Ħal Saflieni, i tady bylo místo ke konci chrámového období uzavřeno. A začal se rozvíjet hřbitov v oblasti Tarxien.

Závěr

Maltské chrámy jsou nejstarší kamenné stavby na světě. Jsou to megalitické budovy, které člověka uchvátí svou velkolepostí a zároveň precizností. Stavitelé chrámů po sobě zanechali také bohatou materiální kulturu. Byla nalezena nejen keramika, ale především kamenné nástroje, sochy, některé malé, další monumentální a také kamenné reliéfy zdobené zejména spirálami.

Chrámy se postupně vyvíjely. Vše začalo jednoduchými okrouhlými chatami, jaké známe z oblasti Skorba. Chrámy byly stavěny jako trojlísté a následně byly rozšiřovány. Bylo stavěno více chrámů na jednom místě, přičemž byly všechny používány. Chrámy sloužily většinou pro určitou oblast, proto se jich na jednom ostrově nalézá takové množství. Na jejich stavbu bylo vynaloženo obrovské úsilí a je s podivem, že to v té době lidé za použití pouze primitivních nástrojů dokázali. Otázkou zůstává, kdo byli tito stavitelé, neboť bylo nalezeno jen minimum sídlišť. Chrámy měly také svůj kalendářní účel. Byly spojeny s postavením nebeských těles, zejména pak se sluncem.

V chrámech se odehrávaly tajemné rituály spojené s obětováním zvířat. Byla zde uctívána velká bohyně, ať už se jednalo o bohyni matku, bohyni plodnosti nebo kteroukoli jinou. Zcela jistě však byly důležitými kultovními, pravděpodobně i správními centry tehdejší civilizace.

Budování hypogea v Hal Saflieni, které začalo jako jednoduchá vytesávaná skalní hrobka, trvalo tisíce let a vyústilo v obrovský komplex chodeb a místností. Jaké cíle vedly stavitelé tesat do hrubé skály tak hluboko se nejspíše nedovíme. Můžeme za to obdivovat jedinečnost tohoto komplexu. Kromě pohřbívání sloužil k rituálním účelům a pravděpodobně také k léčebným účelům.

Stejně jako je záhadný vznik této civilizace, je záhadný i její konec. Její konec byl zcela náhlý. V chrámech se přestaly provádět rituály. Další chrámy byly používány za jiným účelem, jiné byly ponechány opuštěné. Nevíme, co způsobilo tento pád. Mohlo se jednat o nemoc. Malta mohla být napadena

neznámým agresorem, vzhledem k tomu, že civilizace stavitelů chrámů nemá žádné doklady válečnictví, ani obranných pozic (Trump 2002). Mohlo také dojít k nedostatku potravy, jelikož budování chrámů vyžadovalo zvláštní zdroje. Nedostatek potravy posléze vedl k sociálnímu kolapsu. Jediné co víme je, že společnost stavitelů chrámů se zhroutila okolo roku 2500 př. Kr. a byla nahrazena kulturou doby bronzové.

Je smutné, že sami Malťané si až do nedávné doby sami neuvědomovali význam těchto staveb. Dnes je tato situace naštěstí jiná. Jejich uvědomění se projevuje především ve snaze zachovat památky pro příští generace. Nejlepším příkladem toho je Hypogeum v Hal Saflieni, kde bylo za pomoci UNESCO vybudováno ochranné zařízení, které udržuje stálou atmosféru uvnitř tohoto komplexu. Doufám, že se tyto památky podaří zachránit. Nejen pro obyvatele Malty, ale pro všechny lidi, neboť jsou součástí jejich vývoje.

Seznam použité literatury

Evans J.D. (1971) *The Prehistoric Antiquities of the Maltese Islands*, University of London, The Athlone Press,

Příkryl R., Smith B.J. (2007) *Bulding Stone Decay: From Diagnosis to Conservation*, The Geological Society, London

Renfrew C., Pace A., Trump David. H. a kol. (2004) *Malta before History*, Miranda Publishers, Sliema

Trump David H. (2002) *Malta: Prehistory and Temples*, Malta: Midsea Books Ltd.

Wright V. Paul, Burchette Trevor P. (1998) *Carbonate Ramps*, The Geological Society, London

Internetové odkazy

<http://malta.orbion.cz/>

<http://www.malta.com/>

Obrazová příloha

Obr. 1 – Střep, který byl identifikován jako *Impressed Ware*

Obr. 2 – Hrnek z doby Red Skorba

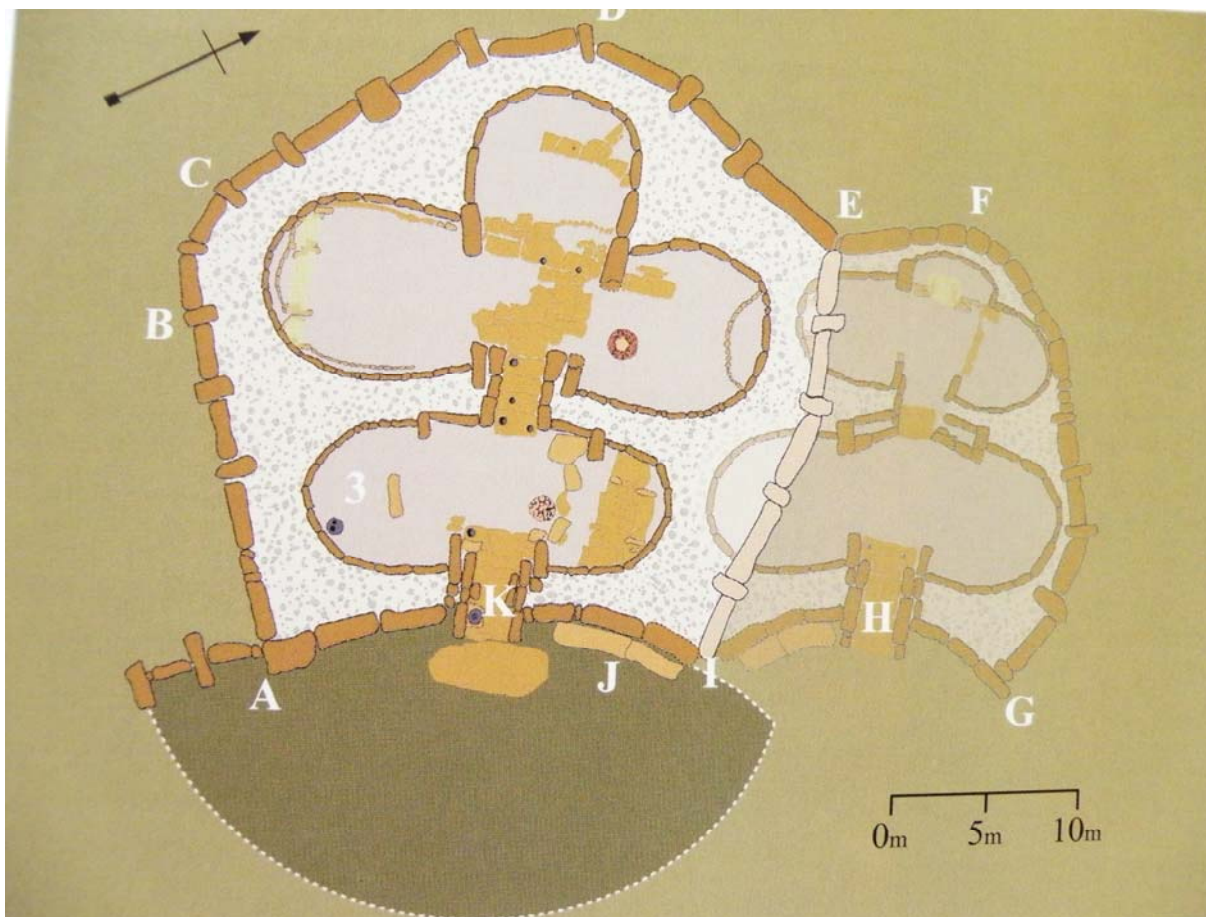

Obr. 3 – Naběračky s širokou ručkou, se zářezem do písmene V

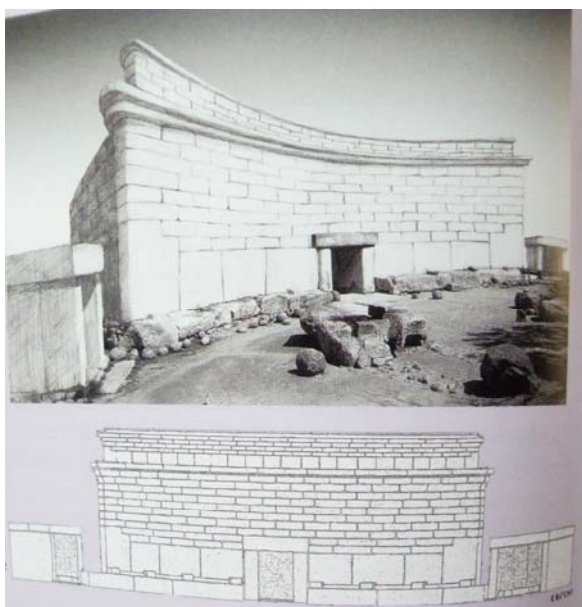

Obr. 4 – Schematické zobrazení člověka

Obr. 5 – Půdorys chrámu Ġgantija

Obr. 6 – Rekonstrukce fasády chrámu

Obr. 7 – Trilithon – vchod do chrámu

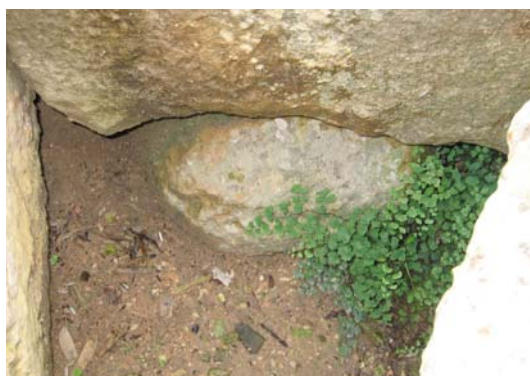
Obr. 8 – *Torba*

Obr. 9 – Oltář jako kamenný blok

Obr. 10 – Oltář v podobě trilithonu

Obr. 12 – Globigerinová koule

Obr. 11 – Výplň mezi zdi

Obr. 13 – Terakotový model chrámu

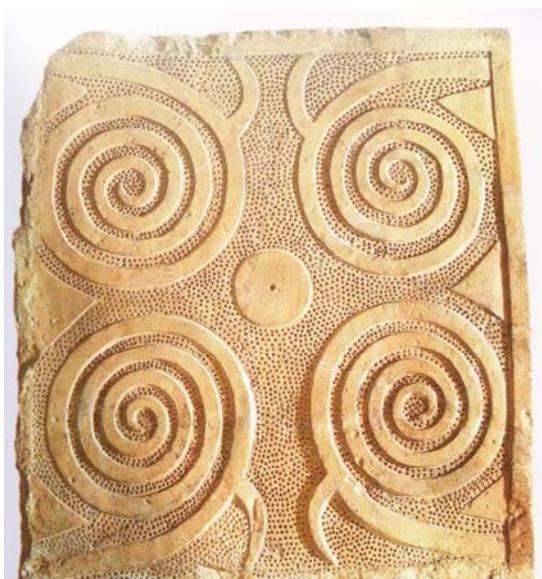

Obr. 14 – Shluk chrámů v oblasti Mnajdra

Obr. 15 – Oltář vyzvednutý z chrámu Tarxien

Obr. 16 – Spirály s dírkováním

Obr. 17 – Bloky zdobené spirálami

Obr. 18 – Spirálová výzdoba chrámu Tarxien

Obr. 19 – Reliéf se zvířaty

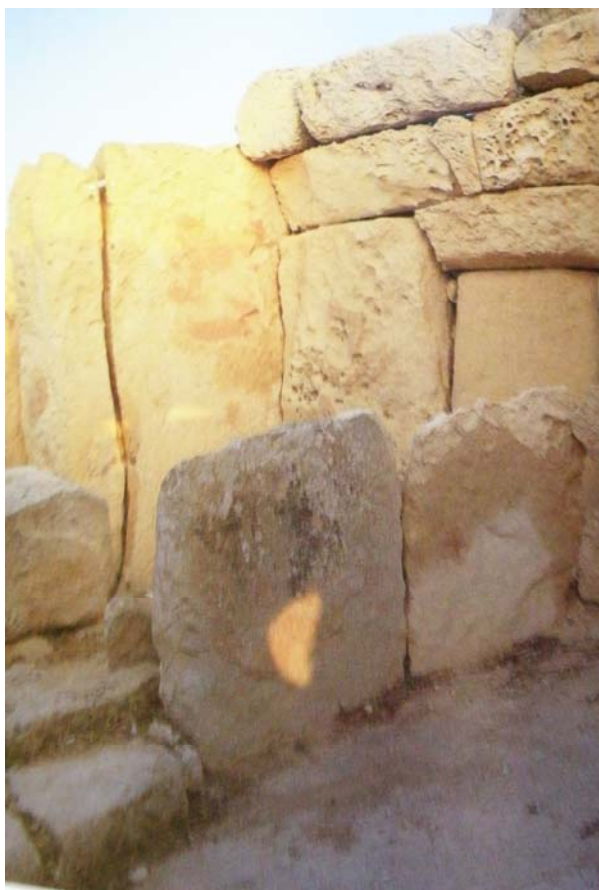
Obr. 20 – Kolosální socha bohyně v Tarxienu

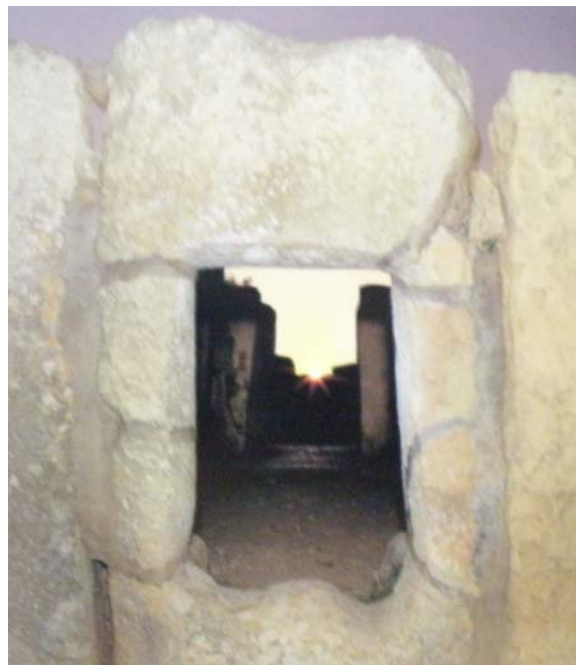
Obr. 21 – Tzv. „Sleeping Lady“,
neboli Spící bohyně

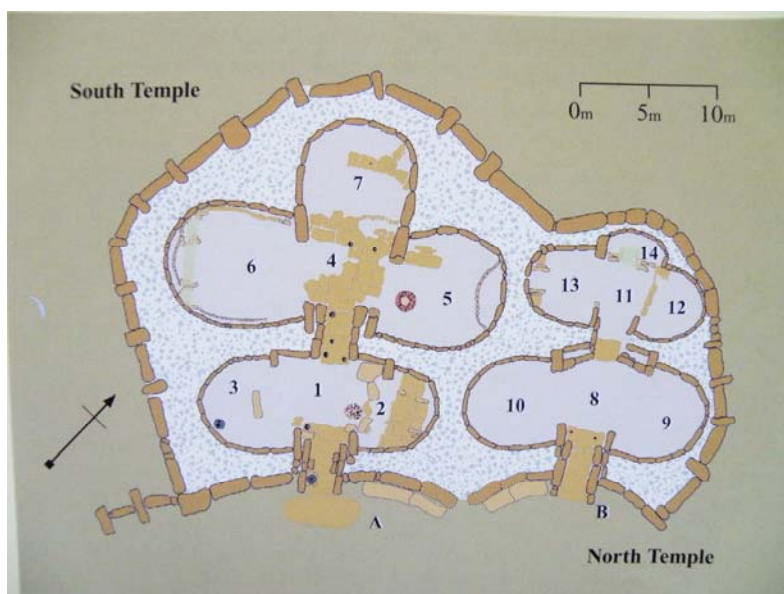
Obr. 22 – Schránka zakrytá zdobeným
kamenem

Obr. 23 – Ranní sluneční paprsky
během letního slunovratu vytvářejí
srpek

Obr. 24 – Západ slunce během
letního slunovratu

Obr. 25 – Chrám Ġgantija

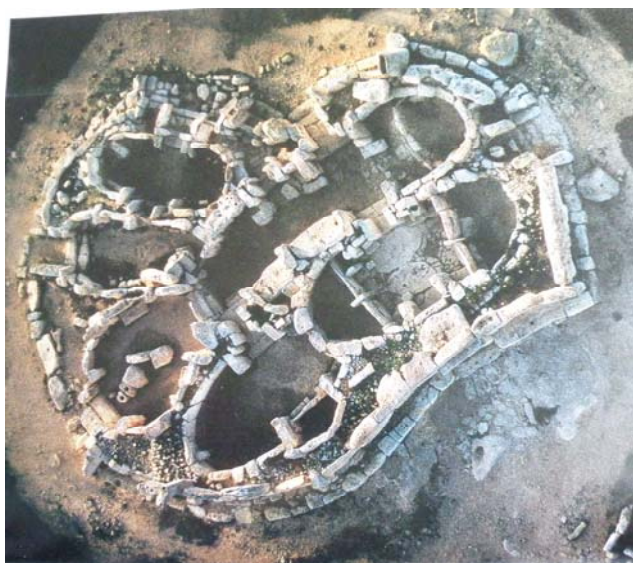

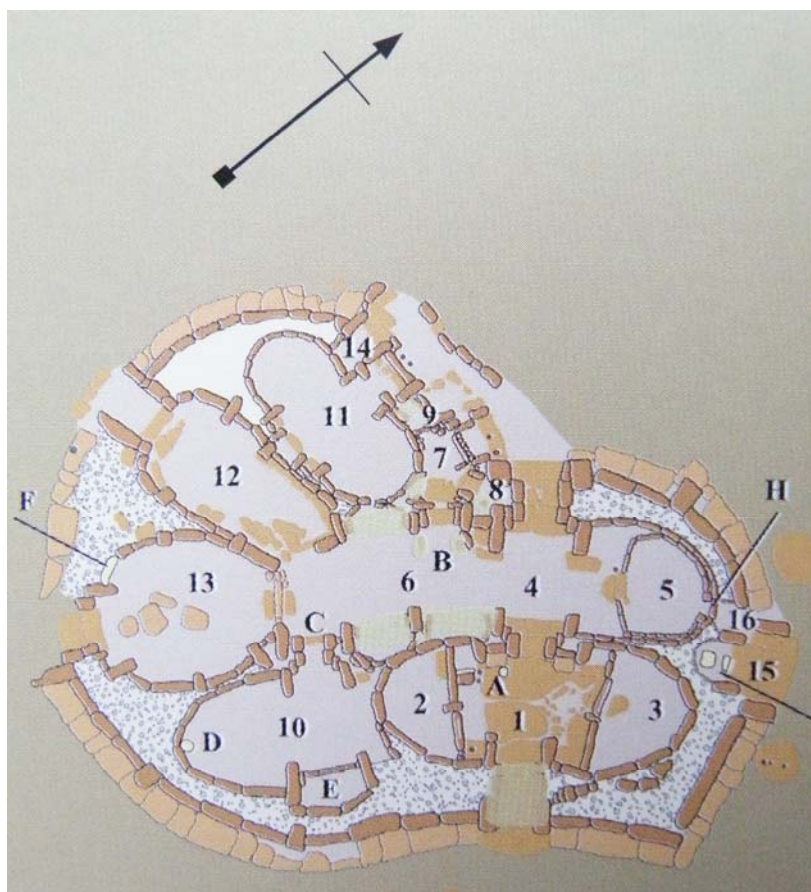
Obr. 26 – Obvodová zeď z ortostatů chrámu Ġgantija

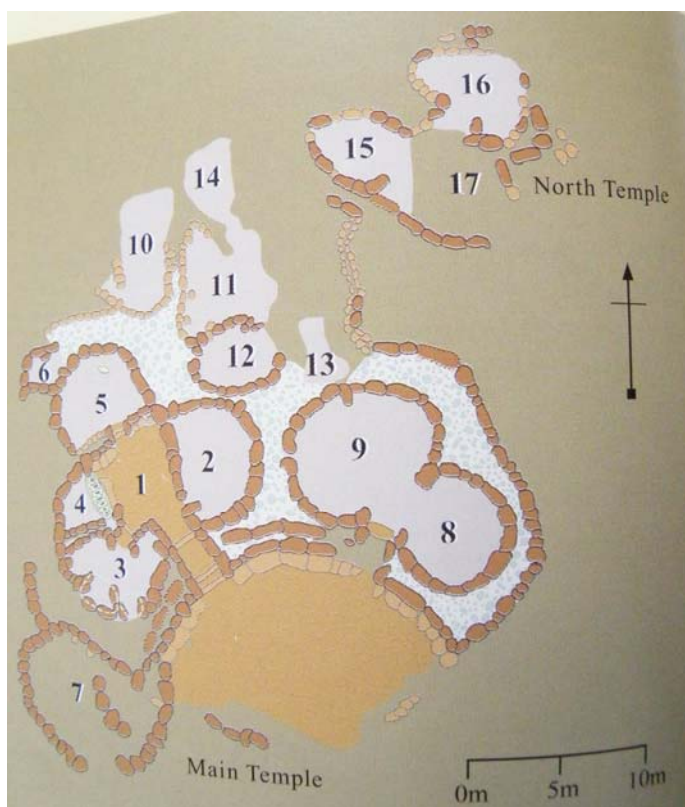
Obr. 27 – Brochthoffova malba druhé východní apsidy Jižního chrámu

Obr. 28 – Chrám Haġar Qim

Obr. 29 – Plán chrámu Haġar Qim

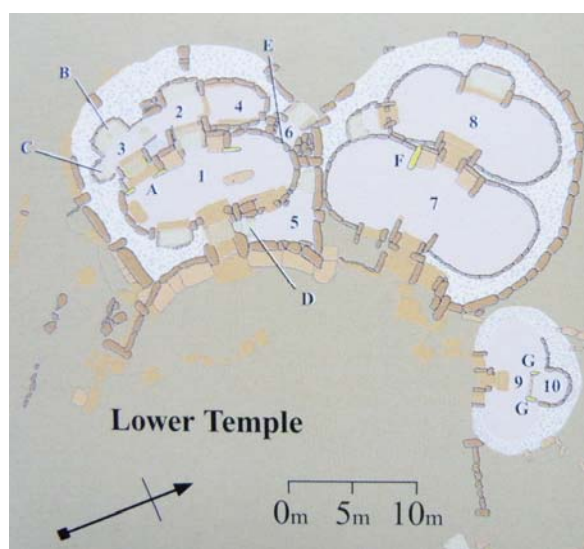

Obr. 30 – Plán chrámového komplexu Kordin

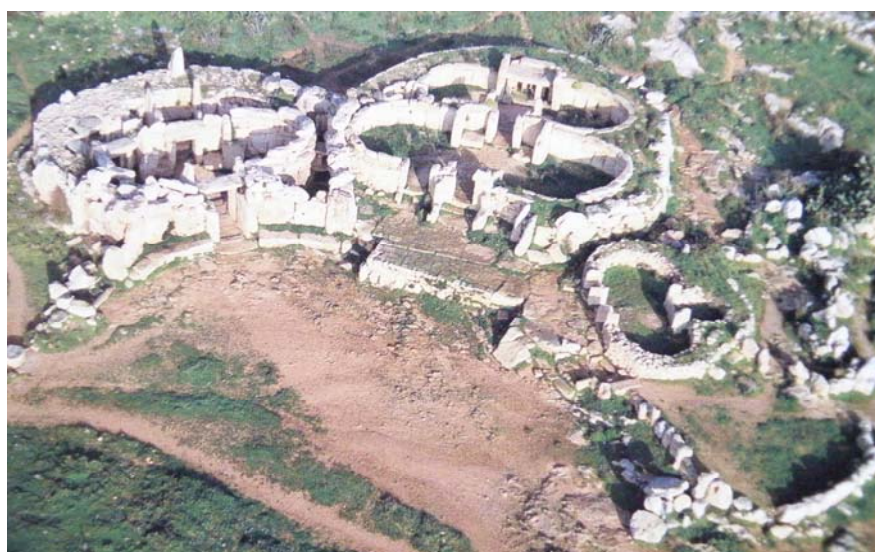

Obr. 31 – Mlýnek v chrámu Kordin

Obr. 32 – Plán chrámu Mnajdra

Obr. 33 – Chrámový komplex Mnajdra

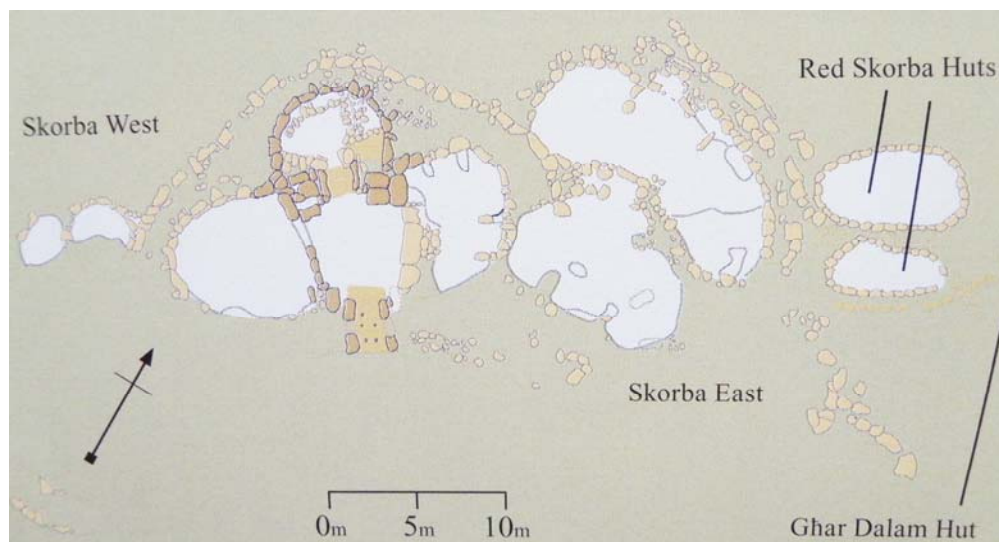

Obr. 34 – Nika s trilithonem

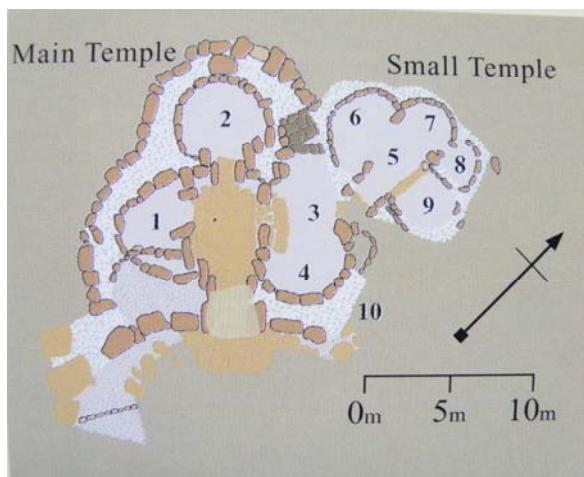
Obr. 35 – Dvojité oltář

Obr. 36 – Plán chrámu Skorba

Obr. 37 – Dnešní podoba chrámu Skorba

Obr. 38 – Plán chrámu Ta' Ħaġrat

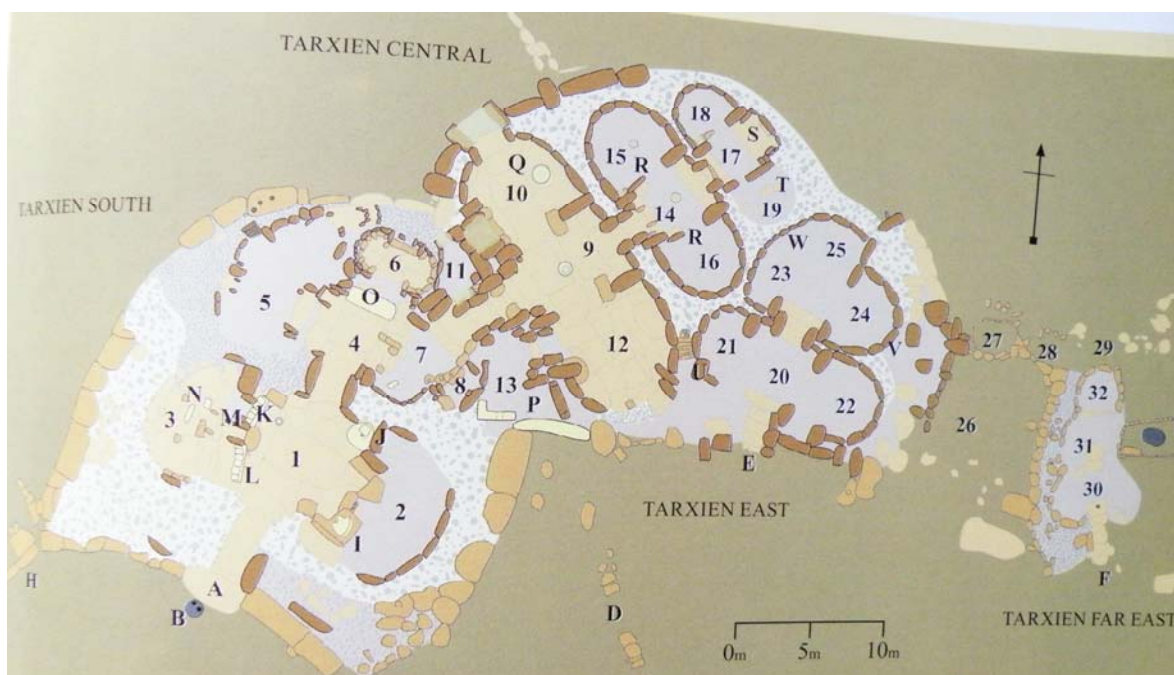

Obr. 39 – Dnešní podoba chrámu Ta' Ħaġrat

Obr. 40 – Trilithonový vchod

Obr. 41 – Plán chrámu Tarxien

Obr. 42 – Dnešní podoba chrámu Tarxien

Obr. 43 – Zdobená apsida z chrámu Tarxien

Obr. 44 – Mísa z chrámu Tarxien, jejíž účel je neznámý

Obr. 45 – Schodiště s křeslem nahoře

Obr. 46 – Vstup do hypogea v Hal Saflieni

Obr. 47 – Tzv. Holy of Holies

Obr. 48 – Malovaná místnost

Obr. 49 – Vstup do Spodní úrovně

Obr. 50 – Sýpka

Obr. 51 – Brochthoffova malba
monumentu Xaghra Circle

Obr. 52 – Práce na monumentu Xaghra Circle v roce 1995